

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2015)

Brouwer, P.; Deneweth, H.; Furnée, J.H.; van Gelder, M.; van der Heijden, M.; Muurling, S.

Publication date

2016

Document Version

Final published version

Published in

Stadsgeschiedenis

License

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Brouwer, P., Deneweth, H., Furnée, J. H., van Gelder, M., van der Heijden, M., & Muurling, S. (2016). Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2015). *Stadsgeschiedenis*, 11(2), 212-246.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2015)

PETRA BROUWER, HEIDI DENEWETH, JAN HEIN FURNÉE, MAARTJE VAN GELDER, MA-
NON VAN DER HEIJDEN EN SANNE MUURLING

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in de voorgaande jaargang in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse en Vlaamse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals onze eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als Urban History is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch kan bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Urbanisering

Historische studies naar urbaniseringsprocessen onderscheiden zich van veel ander stadshistorisch onderzoek door de focus op de lange termijn. Een wel heel ambitieuze periodisering biedt het artikel 'Urban scale shifts since the Bronze Age. Upsweeps, collapses, and semiperipheral development', *Social Science History* 39 (2015) 175-200. Een omvangrijk onderzoeksteam, bestaande uit Hiroko Inoue, Alexis Alvarez, Eugene N. Anderson, Andrew Owen, Rebecca Alvarez, Kirk Lawrence en Christopher Chase-Dunn, beschouwt urbanisering als een belangrijk element in de evolutie naar meer complexe en hiërarchische menselijke samenlevingen en wereldsystemen. In navolging van Immanuel Wallerstein identificeren zij wereldsystemen als een geheel van nederzettingen en staatsvormen die binnen één regio op belangrijke manieren met elkaar interageren. In dit artikel focussen ze op systemen waarbinnen een politiek-militaire interactie bestond in de periode tussen 3500 voor onze jaartelling tot ca. 1900: Mesopotamië, Egypte, Zuid-Azië, Oost-Azië en tot slot ook het centrale politiek-militaire netwerk dat zich vanaf 1500 voor onze jaartelling vanuit Mesopotamië en Egypte uitbreidde tot het wereldsysteem van vandaag. Binnen elk van die systemen onderzoeken ze cycli van groei en verval van de grootste stad in het stedensysteem, gaande van Ur tot New York. Ze toetsen of die cycli kunnen worden verklaard vanuit de hypothese van semi-perifere ontwikkeling waarbij semi-perifere staten – gelegen tussen de kern en de

¹ De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op de website van *Stadsgeschiedenis*. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten.

periferie die Wallerstein in elk systeem detecteerde – oplossingen vonden voor problemen die voordien grenzen stelden aan de groei, en precies daardoor verdere groei-mogelijkheden voor steden creëerden. De auteurs stellen vast dat dit inderdaad een verklaring biedt voor ruim de helft van de stedelijke groeisurten, waarmee ze meteen de noodzaak beklemtonen om geen enkelvoudige steden te bestuderen, maar wel hele wereldsystemen die beter de socioculturele evoluties kunnen verklaren. Tegelijkertijd vinden ze bevestiging voor het feit dat het westelijke centrale systeem meer cyclische bewegingen kende dan het Oost-Aziatische systeem en dus iets minder stabiel was.²

In het artikel ‘Newcastle’s long nineteenth century. A world-historical interpretation of making a multi-nodal city region’, *Urban History* 42 (2015) 43-69 proberen Michael Barke and Peter J. Taylor in een interessant gekozen casestudy hetzelfde theoretisch kader van Immanuel Wallerstein over regionale wereldhegemonieën te integreren met de theoretische inzichten van Jane Jacobs over de innovatieve economische rol van steden. Wallerstein heeft in zijn model van leidende cycli in wereldsystemen aangetoond hoe in het Westen achtereenvolgens de Republiek, Engeland en de vs wereldhegemonie uitoefenden en tegelijkertijd voorbeelden waren van de opeenvolging van *mercantile modernity*, *industrial modernity* en *consumer modernity*. De auteurs confronteren dit met Jacobs’ theorie van stedelijke economisch ontwikkeling: innovatie en import-vervanging die op hun beurt tot arbeidsdifferentiatie leidden. Waar Wallerstein in lange economische cycli een belangrijke rol toebedeelt aan staten, deelt Jacobs een voortrekkersrol toe aan steden, want hun meest spectaculaire economische ontwikkeling situeert zich telkens in de beginjaren van de systemen van Wallerstein. Toch zijn er in elke cyclus ook uitzonderingen zoals Rotterdam, Los Angeles evenals Newcastle die pas aan het einde van een cyclus tot bloei kwamen. Dergelijke steden profiteren op dat moment van de bestaande stedelijke netwerken waarbinnen ze zelf aan innovatie en importvervanging kunnen doen. De ideeën van Jacobs bieden daarbij ook een goede verklaring voor het feit dat de moderniteiten van Wallerstein slechts opgaan voor bepaalde regio’s binnen staten. Steden dragen hun ontwikkeling namelijk uit naar hun hinterland en creëren hierdoor succesvolle verstedelijkte regio’s met economische integratie wat dan de regioverschillen binnen staten verklaart. De auteurs toetsen de interactie van beide theorieën op Newcastle dat in de loop van de negentiende eeuw van een ietwat slaperig plaatsje in een bruisende stad veranderde: het centrum van wat de toenmalige Britse equivalent van Silicon Valley wordt genoemd en als voorbeeld gold voor moderne elektriciteitsvoorziening. Het empirisch onderzoek toont aan hoe Newcastle een multi-nodale stadsregio werd, hoe economische groei tot een complexe arbeidsverdeling leidde en hoe de grootte van de stad en de toenemende complexiteit de belangrijkste stimuli werden voor nieuwe patronen van productie en consumptie.

Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft zich in Zuid-Oost-Azië en Australië een overrompend proces van urbanisatie voltrokken. Gregg Huff en Gillian Huff, ‘Urban growth and change in 1940s Southeast Asia’, *Economic History Review* 68 (2015) 522-

2 Zie voor urbaniseringsprocessen in de middeleeuwen ook de beschouwingen van Gerhard Fouquet, ‘Landesgeschichte und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Urbanisierungsgeschichtliche Aspekte deutschsprachiger Forschung’, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 52-58; Keith. D. Lilley en Gareth Dean, ‘A silent witness? Medieval urban landscapes and unfolding their mapping histories’, *Journal Medieval History* 41 (2015) 273-291.

547 onderzoeken waarom de urbanisatie in Zuidoost-Azië in de naoorlogse periode zo snel is toegenomen. De wortels daarvoor zien zij in de Tweede Wereldoorlog. Hierbij zetten ze zich gedeeltelijk af tegen oudere literatuur die stelt dat de-urbanisatie in Zuid-Oost-Azië een oorlogseffect was dat de hongerige bevolking naar het platteland dreef om daar aan subsistentielandbouw te doen. Zij stellen in Zuid-Oost-Azië een divergente stedelijke groei vast die te verklaren is door de verschillende economische structuur ten tijde van de oorlog. Een regionale analyse van de belangrijkste economische sectoren toont aan dat er enerzijds regio's waren met een sterke basisvoedselvoorziening en anderzijds regio's die zich toelegden op commerciële landbouw of mineraalontginning voor westerse markten. Migratiebewegingen van of naar steden verschilden in beide regio's en waren ingegeven door een *trade-off* tussen honger en angst. In regio's met ruime voedselproductie (Birma, Thailand, Indochina) verjoegen de bombardementen de stedelingen naar het platteland; in regio's met voedseltekorten (Indonesië, Filipijnen, Maleisië) trokken plattelandsbewoners naar de steden. Daar werden immers voedseldistributies en bijstand georganiseerd, bleef voldoende vraag naar (deeltijds) werk bestaan en floreerden zwarte markten. Daarenboven kwamen er spontane nederzettingen (*squatter settlements*) tot stand en zorgde stadslandbouw voor bijkomende voedselproductie. De groei van *squatter settlements* in en nabij de steden was een effect van kettingmigratie en heeft op langere termijn de verdere urbanisatie in de hand gewerkt.

Stedelijk bestuur en politiek protest

Waarom liet op het Iberische schiereiland de vormgeving van een kerkelijke stedenhiërarchie in de vroege middeleeuwen zo lang op zich wachten? Sabine Panzram, "Hilferufe" aus Hispaniens Städten. Zur Ausbildung einer Metropolitanordnung auf der Iberischen Halbinsel (4.-6. Jahrhundert)', *Historische Zeitschrift* 301 (2015) 626-661 analyseert de correspondentie van de Spaanse bisschoppen en de bisschop van Rome van de vierde tot en met de zesde eeuw om dit te verklaren. Deze correspondentie bestond voornamelijk uit verzoeken om hulp van de bisschoppen, meestal met betrekking tot ecclesiastische discipline of de belangen van de kerk. Het toont een mix van tegengestelde belangen en regionale conflicten, deels voortkomend uit het feit dat veel Iberische steden sinds de keizerstijd vrijwel ongebreidelde macht hadden. Vanaf het moment dat Leovigild, van 569 tot 586 koning van het Visigothische rijk, Toletum – het huidige Toledo – aanwees als hoofdstad en de locatie van een serie kerkelijke concilies kwam deze stad bovenaan de stedelijke hiërarchie te staan. Toledo ontwikkelde zich tot een 'Spaans Rome'.

In tegenstelling tot mediterrane steden, zo stelde Max Weber, werden Noord-Europese steden in de middeleeuwen gekenmerkt door een duidelijke scheiding tussen de adel en het patriciaat. Christof Rolker neemt deze these als uitgangspunt in zijn artikel 'Heraldische Orgien und sozialer Aufstieg. Oder: wo ist eigentlich "oben" in der spätmittelalterlichen Stadt?', *Zeitschrift für Historische Forschung* 42 (2015) 191-224. Aan de hand van laat-veertiende-eeuwse heraldische bronnen en toernooiboeken, met name voor de stad Konstanz, toont hij – niet geheel verrassend – aan dat afkomst in patrilineaire lijn en familiebanden vooral binnen steden in toenemende mate een belangrijke rol hadden. Wel verrassend is dat hij kan laten zien dat deze ontwikkeling

in Konstanz als eerste plaatsvond binnen de gilden en niet binnen de adel. Patrick Lantschner, 'Fragmented cities in the later middle ages. Italy and the Near East compared', *English Historical Review* 130 (2015) 546-582 bestrijdt op overtuigende wijze het strikte onderscheid dat Weber maakte tussen 'de' Europese en 'de' islamitische stad in de middeleeuwen, door de vele overeenkomsten te belichten in de politieke cultuur en institutionele structuur van Bologna en Damascus tussen de achtste en vijftiende eeuw.

In 'Vicars and citizen office-holding in the dominions of fifteenth-century Lucca, 1430-1501', *Urban History* 42 (2015) 183-203 onderzoekt Michael Bratchel de verschillende functionarissen die het territorium van deze republikeinse stadstaat in de vijftiende eeuw bestuurden. Welke burgers werden gekozen voor welke functies? Hoe lang dienden ze? Wie maakten hier een carrière van en wie probeerden juist onder deze functies uit te komen? Hoewel het lastig is om de kleine stadstaat Lucca te vergelijken met de grotere staten in Renaissance Italië laat Bratchel mooi zien hoe de functionarissen aan de ene kant uit de grotere gemeenschap werden gekozen, terwijl tegelijkertijd een kern van semi-professionals zich toelegde op het besturen van het territorium. Tegen het einde van de vijftiende eeuw trokken deze functies ook steeds meer mannen uit de hogere sociale klassen aan, een tendens die in de grotere Italiaanse staten ook plaatsvond.³

Binnen de (laat)middeleeuwse Engelse historiografie blijft stedelijk verzet een belangrijk en vruchtbaar thema. Christian Liddy, 'Urban enclosure riots. Risings of the commons in English towns, 1480-1525', *Past & Present* 226 (2015) 41-77 combineert twee klassieke thema's uit de Engelse sociale geschiedenis, namelijk stedelijk verzet en zogeheten *enclosure riots* – een fenomeen dat in de historiografie met verzet op het platteland wordt geassocieerd en gezien wordt als de meest voorkomende vorm van sociaal protest tussen ruwweg 1530 en 1640. Het verzet tegen de transformatie van gemeenschappelijk terrein tot private grond richtte zich vaak op de heggen, hekken en sloten die die grond omsloten. Liddy toont aan dat een generatie eerder, tussen 1480-1525, deze enclosure riots juist een stedelijk fenomeen waren. Hij analyseert daartoe opstanden in steden als York, Southampton, Gloucester en Coventry. Waar op het platteland dit verzet vaak werd ingegeven door demografische groei, laat Liddy zien dat dit niet voor deze stedelijke opstanden gold. Hij onderzoekt wie de opstandelingen waren en wat hun achtergrond was. Deze *commoners* blijken in laatmiddeleeuws Engeland een duidelijk te onderscheiden sociaal-politieke groep te zijn. Voor deze burgers (*burgesses* in *towns*; *citizens* in *cities*) was de gemeenschappelijke stedelijke ruimte, de *commons* (vaak weiden en tuinen) een essentieel onderdeel van hun identiteit: iedere aantasting van deze ruimte was automatisch een aantasting van de sociaal-politieke positie van deze groep. De stedelijke politieke elite zag zich in deze periode door slechte financiële omstandigheden vaak genoodzaakt delen van de commons aan naburige landeigenaren te verkopen, wat vervolgens hevig verzet van burgers veroorzaakte. Achter deze *urban enclosure riots* gaan niet alleen economische, maar ook interne stedelijk-politieke spanningen schuil.

Ook Matthew Philips onderzocht stedelijk conflict in middeleeuws Engeland, in dit geval in Bishop's Lynn (nu King's Lynn), een haven- en marktstad in Norfolk. Zijn

3 Voor de politieke verhoudingen tussen Venetië en haar directe hinterland in de vroegmoderne tijd zie: Alessandra Sambo, 'Les délégations de la Seigneurie (xvie-xviiie siècle). Communication politique ou pratique de négociation entre Venise et la Terre ferme?', *Annales* 70 (2015) 819-848.

artikel 'Urban conflict and legal strategy in medieval England. The case of Bishop's Lynn, 1346-1350', *Urban History* 42 (2015) 365-380 onderzoekt een botsing tussen de burgers van de stad en de bisschop van Norwich. Philips analyseert welke juridische strategieën de burgers van Bishop's Lynn hanteerden, en hoe op zijn beurt de bisschop de opstandelingen in het Engelse parlement probeerde zwart te maken. Het conflict richtte zich op twee gerechtshoven – beide van groot belang voor het besturen van de stad – die de bisschop naar zich toe had getrokken. Om dit verlies aan invloed tegen te gaan, begonnen de burgers een rechtszaak tegen hun *landlord*, die werd uitgevochten in het parlement. Philips laat zien hoe de burgers van Lynn een juridische strategie hadden voor zowel de lokale als de centrale setting en zo uiteindelijk de macht van de bisschop aan banden legden.⁴

In de negentiende eeuw konden onroerend-goed-magnaten en hoteleigenaren in Amerikaanse steden als New York politieke bliksemcarrières maken. In 'The boss's "brains". Political capital, democratic commerce and the New York Tweed Ring, 1868-1871', *Journal of Historical Sociology* 28 (2015) 374-403 onderzoekt Jeffrey D. Broxmeyer de politieke kringen rond een zekere William Tweed in 1868-1871. Tweed was één van de grootste grondbezitters in New York, die razendsnel opklom binnen de stedelijke en landelijke politiek als lid van de Democratische Partij. Broxmeyer analyseert de relaties tussen Tweed en zijn zakenpartners – ook wel de *Tweed Ring* genaamd – om het sociale, politieke en economische belang – of kapitaal – van deze contacten te achterhalen. Op het hoogtepunt van Tweeds macht was zijn controle over de rechtspraak, wetgeving, de stedelijke schatkist en het politieke apparaat in de stad totaal. Met Pierre Bourdieu als uitgangspunt zoekt Broxmeyer in egodocumenten, belasting en census gegevens, gerechtelijke stukken, kranten en politieke cartoons hoe Tweed en zijn connecties New York tijdens de *Gilded Age* beheersten. Achtergrond voor deze casestudy vormt de late negentiende eeuw, waarin ambitieuze politici als tussenpersonen de stem van arbeiders verwierven en vaak in dienst stelden van rijke entrepreneurs met behoefte aan politieke toegangen. Het artikel biedt in deze tijden broodnodige inzichten in de historische ontwikkeling van Amerikaanse electorale instituties, en de verwevenheid van politieke macht met grondbezit. Uiteindelijk bleek zijn macht vluchtig: snel verworven, maar ook weer snel verloren – hij werd in 1877 veroordeeld voor fraude. Daar klampen we ons dan maar aan vast.

In de nacht van 16 oktober 1973 wachtten de inwoners van Atlanta, Georgia, gespannen op de uitslag van de burgemeestersverkiezing. Met een recordopkomst van zwarte kiezers won Maynard Jackson en werd zo de eerste zwarte burgemeester van een omvangrijke zuidelijke stad. Voorafgaand aan zijn verkiezing hadden protestbewegingen decennia lang geprotesteerd tegen politiegeweld. Met Jacksons' verkiezing kon Atlanta's stedelijke politiek radicaal veranderen. Jessica Ann Levy, 'Selling Atlanta. Black mayoral politics from protest to entrepreneurship, 1973 to 1990', *Journal of Urban History* 41 (2015) 420-433 analyseert de burgemeesterscampagnes in Atlanta, Georgia, tussen 1973-1990. Deze periode beslaat de eerste twee generaties van Afro-Amerikaans stedelijk bestuur. Levy richt zich met name op de eerste twee burgemees-

⁴ Voor een analyse van de kracht van taal in nationale politieke conflicten in een grootstedelijke context, zie: Tom Leng, 'Citizens at the door. Mobilising against the enemy in civil war London', *Journal Historical Sociology* 28 (2015) 26-48.

ters, Jackson en Andrew Young, en plaatst hun politieke carrières tegen de achtergrond van de economische, politieke, en sociale veranderingen in de jaren 1970 en 1980. Zij signaleert dat in eerste instantie de politiek van de burgemeesters in overeenstemming was met de lijn van de *civil rights* en *black power movements*, met veel aandacht voor de vakbewegingen, maar gestaag werd een politieke stimulering van toerisme steeds belangrijker. Volgens Levy ontstond in deze periode een nieuw soort liberale politiek, die het gemengde electoraat van de stad en investeerders aansprak. Eerdere studies hebben deze burgemeesters weggezet als *sell-outs* die de activistische doelen opzij schoven voor financieel gewin. Levy laat echter zien dat hun politieke keuzes tegemoet kwamen aan de wensen van een brede basis en dat juist Atlanta's geschiedenis als bolwerk van de *civil rights movement* een belangrijk onderdeel werd van hun politiek.

Het onderzoek naar politiek protest in laat-twintigste-eeuwse steden heeft ook dit jaar veel pennen in beweging gezet. Zo publiceerde het *Journal of Urban History* het themanummer 'Protest in the city. Democracy and dissent in 1980s Europe', samengesteld door Astrid Mignon Kirchhof, Carla MacDougall en Peter Ulrich Weiss. De inleiding en vijf artikelen onderzoeken de relatie tussen *grassroots* politiek en onconventionele politieke actoren in steden tijdens de Koude Oorlog. Artikelen over Britse steden, milieubewegingen in Oost- en West-Berlijn, antifascistische groeperingen in de DDR, protesten in Wrocław, Leipzig en Timișoara passeren hier de revue.⁵ Relevant in dit verband is ook het themanummer van *Urban History*, 'Histories of Cold War cities', samengesteld door Matthew Farish en David Monteyne. Aan de hand van steden in de Verenigde Staten, Canada, Nieuw-Zeeland, Argentinië, Nicaragua, Finland, Groot-Brittannië en Joegoslavië bestuderen de auteurs de impact van geopolitieke ontwikkelingen tijdens de Koude Oorlog op de stedelijke ruimte en stedelijke bewoners – en vice versa.⁶

Nationale politiek en stedelijke ruimte

De relatie tussen nationale politiek, architectuur en stedelijke planning is een terugkerend thema in stads- en architectuurhistorisch onderzoek. In 'Shaping public opinion through architecture and urban design. Perspectives on Ludwig I and his building program for a "New Munich"', *Central European History* 48:1 (2015) 4-30 traceert Joshua

5 Astrid Mignon Kirchhof, Carla MacDougall en Peter Ulrich Weiss, 'Introduction. Protest in the city. Democracy and dissent in 1980s Europe', *Journal of Urban History* 41 (2015) 603-606; Monia O'Brien Castro, 'Pandemonium Britain. Interactions between formal and informal places of governance in the 1980s', 607-624; Astrid Mignon Kirchhof, "For a decent quality of life". Environmental groups in East and West Berlin', 625-646; Peter Ulrich Weiß, 'Civil society from the underground. The alternative antifa network in the GDR', 647-664; Berenika Szymanski-Düll, 'Strategies of protest from Wrocław. The orange alternative or the riot of the gnomes', 665-678; Martin Hofmann, 'Remembrance of revolutions past – a democratic resource? 1989, space of remembrance in the "hero cities" of Leipzig and Timișoara', 679-692.

6 Matthew Farish en David Monteyne, 'Introduction. Histories of Cold War cities', *Urban History* 42 (2015) 543-546; Eric S. Singer, 'Civil defence in the city. Federal policy meets local resistance in Baltimore, 1957-1964', 547-563; Susanne Schregel, 'Nuclear war and the city. Perspectives on municipal interventions in defence (Great Britain, New Zealand, West Germany, USA, 1980-1985)', 564-583; Jonathan Hogg, 'Cultures of nuclear resistance in 1980s Liverpool', 584-602; Timo Vilén, 'Where East met West. Helsinki and the staging of the 1975 Conference on Security and Co-operation in Europe', 603-621; Aleksandra Stupar, 'Cold War vs. architectural exchange. Belgrade beyond the confines?', 622-645; Jennifer T. Hoyt, 'Fast, clean and green. Cold War ideologies and urban reforms in Buenos Aires, 1976-1983', 646-662; David Johnson Lee, 'De-centring Managua. Post-earthquake reconstruction and revolution in Nicaragua', 663-685.

Hagen hoe Lodewijk I van Beieren zijn hoofdstad transformeerde. Hij laat zien hoe de representatie van en het verzet tegen politieke autoriteit hand in hand gaan in de Europese hoofdsteden die gedurende de negentiende eeuw op grote schaal (her)ontworpen werden. Het koninkrijk Beieren, waarover Lodewijk van 1825 tot 1848 regeerde, breidde zich gedurende de Napoleontische periode sterk uit. Lodewijk zag zich als een vorst in de traditie van het verlichte absolutisme, waarbij de politieke autoriteit bij de koning lag, niet bij het volk of de raden. Hij startte een uitgebreid bouwprogramma om zijn hoofdstad München te transformeren: musea, luxe residenties, historische monumenten en prestigieuze instituten en overheidsgebouwen. Een historiserende stijl en gehistoriseerde ruimten dienden om zijn politieke autoriteit te onderstrepen en de historische legitimiteit van zijn koninkrijk te doen groeien. Hij legde dan ook een grote voorkeur aan de dag voor klassieke en renaissance stijlen. Maar de grote financiële lasten die dit programma met zich meebracht, maakte dat publieke onrust toenam: zijn bouwdrift werd het doel van politieke oppositiegroepen en leidde uiteindelijk tot het aftreden van de koning. Hagen laat echter ook zien dat na 1848 juist zijn bouwprojecten steeds meer gewaardeerd werden.

Ook Emmanuel Fureix, 'Police des signes. Ordre et désordre urbains en temps de crise (1814-1816)', *Histoire Urbaine* 43 (2015) 157-176 bestudeert de zichtbaarheid en betekenis van politieke – iconische of symbolische – tekens in de stedelijke ruimte. Fureix onderzoekt welke tekens door wie gebruikt werden in de roerige periode waarin Napoleon aftrad (1814), Lodewijk XVIII op de troon kwam en Napoleon in 1815 gedurende honderd dagen terugkeerde als keizer. Dit onderzoek maakt deel uit van een groter project naar politiek iconoclasmе in de negentiende eeuw. Hij combineert benaderingen uit de *visual studies* en de antropologie en grijpt terug naar het werk van de kunsthistoricus David Freedberg. Op een ietwat impressionistische manier beschrijft hij allerhande symbolen, zoals bustes van Napoleon en 'fleur de lys': de competitie tussen keizerlijke, napoleontische tekens en symbolen verbonden aan het Huis van Bourbon. Gezien de instabiele en gespannen politieke situatie was de strijd om de publieke ruimte in veel Franse steden intens.

In 'Masterplanning public memorials. An historical comparison of Washington, Ottawa and Canberra', *Planning Perspectives* 30 (2015) 39-66 vergelijkt Quentin Stevens situering, ontwerp, betekenis en gebruik van belangrijke monumenten in drie democratische hoofdsteden in de Nieuwe Wereld. Het fysieke herinneringslandschap van deze hoofdsteden is volgens Stevens van groot nationaal belang omdat het op een zichtbare en leesbare wijze nationale identiteit en waarden representeerde en bovendien een podium bood voor nationale rituelen. Hoewel de beeldmiddelen als de vista, symmetrie en monumentengroepen zijn overgenomen van absolutistische regimes, zijn ze in het democratische publiek domein het product van voortdurende onderhandelingen (tussen politici, belangengroepen en planners) over de wijze waarop nationale waarden en gebeurtenissen gerepresenteerd worden.

Drie lezenswaardige artikelen die in 2015 in *Journal of the Society of Architectural Historians* verschenen, focussen op één specifiek onderdeel van een hoofdstad, waardoor de problematiek van politieke representatie in het publiek domein nog meer verdieping krijgt. Danilo Udovički-Selb, 'Reinventing Paris. The competitions for the 1937 Paris International Exposition', 179-200 beschrijft locatievoorstellen voor de we-

reldtentoonstelling in Parijs in 1937, die uiteindelijk op het al vaker gebruikte terrein tussen de Eiffeltoren en Trocadero plaatsvond. De tentoonstelling was het onderwerp van twist tussen voor- en tegenstanders van een *Grand Paris*. Voorstanders verbeeldde de regionale aspiraties van Parijs door het doortrekken van de *Voie Triumphale*, die gemarkeerd werd door de Arc de Triomphe, in westelijke richting. Flavia Marcello en Paul Gwynne analyseren de ideologische context waarin Romes universiteitswijk onder Mussolini tot stand kwam, in 'Speaking from the walls. Militarism, education, and Romanità in Rome's Città Universitaria (1932-35)', 323-343.⁷

Weinig pleinen hebben zo'n bekendheid verworven het afgelopen decennium als het Taksimplein in Istanbul. De naam van het plein is inmiddels vrijwel synoniem aan de hevige protesten tegen de huidige Turkse regering. Het is dan ook meer dan terecht dat de politieke constructie en gebruik van dit belangrijke plein aandacht krijgt in Bülent Batumans "Everywhere is Taksim". The politics of public space from nation-building to neoliberal Islamism and beyond', *Journal of Urban History* 41 (2015) 881-907. Gebruikmakend van Henri Lefebvres gedachtengoed analyseert Batuman de ontwikkeling van het plein vanaf de vroege twintigste eeuw tot aan de rellen op het plein in mei-juni 2013. Hij laat zien hoe de stedelijke ruimte door verschillende politiek regimes is ingezet ter ondersteuning van de staatsvorming en in het kielzog van de snelle naoorlogse urbanisatie is toegeëigend door verschillende politieke stromingen, inclusief de neoliberale islam en de recente landelijke protesten tegen de regering. Batuman analyseert de politieke en sociale betekenis van verschillende ontwerpplannen en gebouwen voor het plein en laat zien vanuit welke hoeken hier verzet tegen kwam. De Taksimmoskee die Erdogan direct na zijn verkiezing in 2011 voor ogen had vormde het laatste, belangrijke element om het plein te voegen naar de lijn van zijn politiek. Na hevige protesten wordt de moskee nu elders in de stad gebouwd. Maar belangrijke aanpassingen aan de ruimtelijke structuur en invulling van het plein maken inmiddels een grotere controle mogelijk, en belemmeren dus het gebruik van de stedelijke ruimte voor protest. Tegelijkertijd is het plein daarmee zelf juist het symbool geworden van protest tegen *urban renewal* en de toenemende islamisering van Turkije.

Stedelijke economie

Verdwijnt de economie uit ons vakgebied? Richard Rodger, voormalig directeur van het Centre for Urban History en oud-redacteur van *Urban History*, schrijft niet zo vaak meer een artikel in het tijdschrift, tenzij hij blijkbaar de noodzaak daartoe ziet. In zijn 'Putting the economy back in to the city', *Urban History* 42 (2015) 157-168 houdt hij stadshistorici een duidelijke boodschap voor: verlaat het pad van de cultural en linguistic turn en geef de economie een grotere plaats in het onderzoek. Extra aandacht voor zijn artikel in dit overzicht van buitenlandse tijdschriften is op zijn plaats. Rodger vraagt zich af waarom de lokale economie zo weinig aandacht van stadshistorici krijgt terwijl economie zo'n essentieel aspect is van het dagelijkse leven. Belangrijke actuele onderwerpen zoals sociale zorg, culturele activiteiten en onderwijsvoorzieningen zijn immers niet los te zien van publieke financiën en economische groei. Ook individuen

⁷ Vermeldenswaardig in dit verband is ook het artikel van Anthony Raynsford, 'Urban contrast and neo-Toryism. On the social and political symbolism of The Architectural Review's Townscape campaign', *Planning Perspectives* 30 (2015) 95-128.

worden in hun levenskeuzes beperkt door de financiële ruimte die zij hebben. Andersom is het aanbod aan en de uitvoering van publieke voorzieningen voor een belangrijk deel afhankelijk van financiële overeenkomsten tussen overheden en grote bedrijven, die weinig affiniteit hebben met de lokale gebruikers van die voorzieningen. Steden en alle aspecten van het leven van hun bewoners worden dus bepaald en vormgegeven door economische verhoudingen, maar toch blijken economie, industrie en financiën als onderwerp uit *Urban History* te verdwijnen.

Rodger onderzocht de onderwerpen in *Urban History* tijdens de afgelopen veertig jaar en komt tot de conclusie dat 39 procent van de artikelen sociaal-culturele aspecten van steden betrof, terwijl slechts 6 procent industrie, banken, arbeid en lokale markt tot onderwerp had. Vervolgens stelt hij de vraag: 'how might this denial of the economic context of urban history be explained?' Rodger stelt dat de economische geschiedenis sinds de jaren 1990 als onderzoeks- en onderwijsgebied aan belang heeft ingeboet omdat de institutionele inbedding van de economie in de geesteswetenschappen verdween. Dat had ook gevolgen voor de focus van stadshistorici. Om de publicatiekans bij tijdschriften te vergroten, zouden zij er namelijk voor hebben gekozen geen artikelen meer te schrijven over specialistische economische geschiedenis, maar zich te richten op sociaal-culturele aspecten van de stad. In de rest van zijn artikel steekt Rodger een vurig pleidooi af voor de integratie van de economie in de stadsgeschiedenis, want de stad kan alleen begrepen worden met een interdisciplinaire benadering.

Maar zijn we dan terug bij af? Al in 1996 betoogde Charles Tilly in zijn artikel 'What good is urban history?', *Journal of Urban History* 22 (1996) 702-719 dat stadsgeschiedenis bij uitstek interdisciplinair is en daarom als geen ander vakgebied inzicht verschaft in sociaaleconomische processen. Het onderzoek van Rodger zou erop wijzen dat stadshistorici slechts een korte periode de economie hebben geïntegreerd in hun werk. Een conclusie op basis van een onderzoek naar één tijdschrift, geplaatst in de specifieke context van Groot-Brittannië en zonder methodische verantwoording is wellicht wat voorbarig. In andere buitenlandse tijdschriften komen thema's als economische groei en neergang, stedelijke arbeidsmarkt en bezitsverhoudingen immers nog regelmatig prominent aan bod.

In het economisch-historisch onderzoek naar steden staan havensteden vaak centraal. In verschillende artikelen ligt daarbij de nadruk op de toetsing van theorieën die economische groei en de rol van staatsvorming kunnen verklaren. Zo wil Junko Thérèse Takeda in het korte artikel 'French mercantilism and the early modern Mediterranean. A case study of Marseille's silk industry', *French History* 19 (2015) 12-17 aantonen dat Braudels negatieve karakterisering van de vroegmoderne mediterrane handel in relatie tot de dominantie van Noord-Europese opkomende staten moet worden bijgesteld. De casus van Marseilles zijde-industrie tijdens de vroegmoderne periode bevestigt volgens haar de visie van Robert Paris en Molly Greene dat de Europese dominantie in het Midderrand gebied tot ver in de achttiende eeuw bevochten werd. Ook Apostolos Delis neemt een havenstad als uitgangspunt om lange-termijn-ontwikkelingen in het Middellandse zeegebied te duiden in zijn artikel 'A Mediterranean insular port-city in transition. Economic transformations, spatial antagonism and the metamorphosis of landscape in nineteenth century Hermoupolis on the island of Syros', *Urban History* 42 (2015) 225-245. Delis kijkt naar een latere periode, namelijk de overgang van

handelskapitalisme naar industrieel kapitalisme in de loop van de negentiende eeuw. Zijn studie over de Griekse eilandstad Hermoupolis laat zien dat er weliswaar een strijd ontstond tussen oorspronkelijke scheepsbouwers en industriëlen over stedelijk landgebruik en infrastructuur, maar dat de opgebouwde kennis en vaardigheden van ondernemers en het bestaande arbeidspotentieel er tegelijkertijd voor zorgde dat nieuwe industrievormen succesvol werden geïntroduceerd. Als gevolg daarvan wist Hermoupolis zich te ontwikkelen tot belangrijke havenstad en kon het deze positie behouden tot de Tweede Wereldoorlog.⁸

In het onderzoek naar stedelijke economische ontwikkeling worden aspecten van beeldvorming, presentatie en representatie intussen op een vaak vruchtbare manier in de analyse geïntegreerd. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het themanummer ‘Reinventing the American post-industrial city’ van het *Journal of Urban History* 41 (2015) 147-353, dat in twaalf artikelen (exclusief introductie) aandacht besteedt aan de verschillende manieren waarop stedelijke bewoners bijdroegen aan de economische revitalisering van postindustriële Amerikaanse steden vanaf het begin van de twintigste eeuw. Het themanummer onder redactie van Pamela Karimi en Thomas Stubblefield geeft een mooi overzicht van de verschillende belangengroepen – migrantengemeenschappen, kunstenaars, scholen, buurten en stedelijke overheden – en hun pogingen om de lokale economie van hun stad te verbeteren en aantrekkelijker te maken.

Het meest interessant zijn de vier artikelen over de sterk dalende economie van Detroit na het vertrek van de auto-industrie (met het faillissement van de stad in 2013 als dieptepunt), omdat zij vanuit verschillende perspectieven het proces van revitalisering analyseren. Saima Akhtar betoogt in ‘Immigrant island cities in Industrial Detroit’, 175-192 dat Arabische en Zuid-Aziatische migranten door een gezamenlijk beleid van de auto-industrie en de lokale politiek in de eerste decennia van de twintigste eeuw in min of meer afgesloten migrantenenclaves kwamen te wonen. Deze migranten wisten echter na de jaren 1980 en 1990 door sociaal-culturele en economische toe-eigening van de buurten een eigen infrastructuur en economie op te bouwen. In het artikel ‘Urban triage, city systems, and the remnants of community. Some “sticky” complications in the greening of Detroit’, 261-278 adresseert L Owen Kirkpatrick hetzelfde proces, maar dan bekeken vanuit het stadsbestuur van Detroit dat vergane migrantenwijken wil omvormen tot groene ruimtes door infrastructuur te verplaatsen. Kirkpatrick heeft kritiek op de veronderstelling die aan dit beleid ten grondslag ligt: stadsbewoners zullen vanzelf uit wijken trekken waar geen goede voorzieningen en diensten zijn, waarna de ‘verlaten’ ruimte een groene zone kan worden. Hij betoogt – en dit wordt bevestigd door het onderzoek van Akhtar – dat gemeenschappen veelal geworteld zijn in een wijk en in plaats van te vertrekken eerder de neiging hebben om hun eigen voorzieningen te creëren. Ook heeft hij bezwaar tegen het ondemocratische gehalte van de operatie, want de lokale overheid voert dit beleid van revitalisering en reallocatie buiten de inspraak van buurtgemeenschappen en stadsbewoners om. In ditzelfde themanummer laten Wes Albrecht, ‘Decline and renaissance. Photographing Detroit in the 1940s and 1980s’, 307-325 en Sarah Arnold, ‘Urban decay photography and film. Fetishism

⁸ Een meer traditioneel economisch-historische benadering ten aanzien van havensteden biedt Markus A. Denzel, ‘Der seewärtige Einfuhrhandel Hamburgs nach den Admiralitäts- und Convoygeld-Einnahmebüchern (1733-1798)’, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 131-160.

and the apocalyptic imagination', 326-339 zien op welke manier fotografie en film in Detroit een rol speelden in de beeldvorming over de bovenstaande processen van economische achteruitgang en stedelijke vernieuwing. Zo kwam Detroit model te staan voor industriële degeneratie en stedelijk verval. Daarnaast stelden de verschillende betrokken partijen foto's van verlaten industrieterreinen, herbouwde huizenblokken en grote infrastructuur projecten in dienst van hun politieke belangen.

De vraag in hoeverre kunst en cultuur een actieve bijdrage kan leveren aan de economische ontwikkeling van de stad is niet nieuw. De zogenaamde Arts Economic Development (AED) verwijst naar een revitaliseringsstrategie van burgemeesters, economen en kunstenaars om de stad door middel van kunst en cultuur aantrekkelijker te maken en daarmee economische groei te stimuleren. Amanda Johnson Ashley betoogt in haar artikel 'Beyond the aesthetic. The historical pursuit of local arts economic development', *Journal of Planning History* 14 (2015) 38-61 dat AED geen nieuw fenomeen is en plaatst het in historisch perspectief. Ze meent dat AED al vanaf het begin van de vorige eeuw op verschillende terreinen werd toegepast, zoals culturele agglomeratie, stedelijke gebouwen, leefbaarheid en voorzieningen, creatieve-groene zones en gemeenschapsontwikkeling. Jammer genoeg biedt het artikel weinig inzicht in het effect van culturele investeringen op de stedelijke economie in de loop van de afgelopen eeuw.

Arbeidsmarkt

Het afgelopen jaar zijn er binnen het onderzoek naar stedelijke arbeid twee belangrijke thema's te ontwaren. Het eerste thema betreft de industrialisering en de eigenschappen van de arbeidsmarkten die dit creëerde. Dat men in de leer ging bij een meester (*apprenticeship*) wordt in de historiografie veelal gezien als een onderdeel van het gildesysteem bedoeld om de controle over beroepsgroepen te handhaven en concurrentie te ondermijnen. Recent onderzoek benadrukt echter juist ook de economische bijdrage van dit systeem van leerlingenschap aan innovatie en arbeidsmobiliteit in een industrialiserende samenleving. Het artikel van Moshe Justman en Karine van der Beek, 'Market forces shaping human capital in eighteenth-century London', *The Economic History Review* 68 (2015) 1177-1202 sluit hier op aan en bestudeert de relatie van deze systemen van leerlingenschap in Engeland tot de vrije markt rond het midden van de achttiende eeuw. Aan de hand van Robert Campbells *The London Tradesman*, een handboek voor toekomstige leerlingen uit 1747, wordt bestudeerd welke factoren de hoogte van het leergeld bepaalden dat aan de meester betaald werd bij aanvang van een leerlingenschap. Hiertoe behoorden bijvoorbeeld de reële kosten die de meester maakte, maar ook de verwachte, toekomstige voordelen voor de leerling en de competitie onder de meesters om de premies laag te houden. Dat de prijzen mede tot stand kwamen door de mechanismes van vraag en aanbod vormt volgens de auteurs een belangrijke verklaring voor hoe deze leerlingenschappen een belangrijke rol konden spelen in het leveren van arbeidskrachten met de juiste kennis en vaardigheden die cruciaal waren voor de industriële ontwikkelingen en economische groei.

Arbeidsmobiliteit is ook een cruciaal concept binnen de theorie van het zogenaamde 'competitief equilibrium'. Deze (bekritiseerde) economische theorie gaat er vanuit dat als lonen compleet flexibel zijn, er in de industrie en de landbouw gelijke lonen zouden worden uitgekeerd omdat arbeiders anders wel zouden migreren. Het artikel van

Christer Lundh en Svante Prado, 'Markets and politics. The Swedish urban-rural wage gap, 1865-1985', *European Review of Economic History* 19 (2015) 67-87 laat echter zien dat dit voor Zweden tussen 1865 en 1985 geenszins het geval was en dat de lonen in de stedelijke en rurale arbeidsmarkten structureel ongelijk waren. De institutionele context kon deze verschillen bovendien verscherpen. In hun langetermijnstudie laten Lundh en Prado zien dat dit gebeurde in de periode 1910 en aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, toen de lonen op het platteland daalden als gevolg van schaarste en inflatie. In de stedelijke industrie gebeurde niet vanwege de invloed van de stedelijke vakbonden en het politiek beleid omtrent arbeidsrechten. Hierdoor nam de inkomenskloof tussen stad en platteland tijdelijk toe, tot landbouwsubsidies de balans vanaf de jaren dertig langzaamaan weer herstelden.

Vakbonden creëerden niet alleen de (betere) voorwaarden waaronder mensen werkten, maar vervulden ook een belangrijke rol in de zelfidentificati van arbeiders. In 'Becoming workers? Strikes by hotel and restaurant staff in Italy (1902-1923)', *International Review of Social History* 60 (2015) 379-411 bespreekt Paolo Raspadori de ontwikkeling, doelen en acties van de vakbonden van horecawerknemers in Italië gedurende het eerste kwart van de twintigste eeuw. Zijn belangrijkste argument is dat de vakbondsstakingen er in grote mate toe bijdroegen dat het horeca personeel zichzelf als echte arbeiders ging beschouwen, vergelijkbaar met andere beroepsgroepen.

De mate waarin migranten werden geïncorporeerd in de stedelijke arbeidsmarkt van Barcelona tussen het eind van de negentiende eeuw en 1930 staat centraal in Javier Silvestre, Maria Isabel Ayuda en Vicente Pinilla, 'The occupational attainment of migrants and natives in Barcelona, 1930', *The Economic History Review* 68 (2015) 985-1015. De belangrijkste bron is een steekproef uit de census data uit 1930. De auteurs merken hier een ontwikkeling op. De zogenaamde 'vroeg' migranten die aan het einde van de negentiende eeuw naar de steden kwamen hadden binnen de arbeidsmarkt grofweg dezelfde kansen als de lokale bevolking. Rond 1930 blijkt deze situatie echter ingrijpend te zijn veranderd: niet alleen verdienden migranten beduidend minder dan de lokale bevolking, ook ontbraken de mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit. Volgens de auteurs kwam dit enerzijds door de arbeidsmarkt, waarin vanwege de industrialisering steeds meer behoefte was aan ongeschoolde in plaats van aan geschoolde werknemers, en anderzijds doordat de groep migranten veranderd was. Rond 1930 waren ze bovenal afkomstig uit verder gelegen, armere regio's en misten ze zowel het menselijk kapitaal als de netwerken om toegang te krijgen tot de beter betaalde banen.

Het tweede belangrijke thema in het onderzoek naar stedelijke arbeid richt zich direct of indirect op de arbeidsparticipatie van vrouwen en de kenmerken daarvan. In het vroegmoderne huishouden was onder het grootste deel van de bevolking het inkomen van louter de man onvoldoende om het gezin draaiende te houden. In 'Becoming poor in eighteenth-century Turin', *Journal of Interdisciplinary History* 46 (2015) 153-183 probeert Luciano Allegra te achterhalen welke determinanten in het verleden bepaalden dat men tot armoede verviel. Klassieke theorieën verbinden armoede aan economische crises of de stijging van de voedselprijzen, maar volgens Allegra zijn er ook andere, meer structurele factoren die bepaalden wie arm zou worden. Aan de hand van bijna 4000 verzoekschriften tot bijstand van Turijs belangrijkste liefdadigheidsinstelling (de Ospedale di Carità) gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw,

een periode van toenemende werkloosheid en verarming, worden allerlei factoren zoals beroep, ziekte, leefomstandigheden, migratie, leeftijd, gender en de demografie van het huishouden besproken. Deze laatste factor, die de ratio tussen het aantal werkenden en de te voeden monden betreft, is volgens Allegra doorslaggevend, omdat die bepaalde welke bewegingsruimte huishoudens hadden om een mouw te passen aan de uitdaging van cyclische armoede. Deze conclusie is wel een beetje vertekend door de bronnenkeuze, doordat alleen gevestigde inwoners van de stad die konden aantonen meer dan drie jaar in de stad te hebben gewoond en gewerkt, aanspraak konden maken op hulp van deze instelling, terwijl vagebonden en bedelaars verbannen werden.

Dat de economische bijdragen van vrouwen en kinderen in achttiende-eeuws Turijn onder deze meer gevestigde stadsbewoners zeer belangrijk waren voor de welvaart van het huishouden, wordt ook bevestigd in Beatrice Zucca Micheletto, 'Husbands, masculinity, male work and household economy in eighteenth century Italy. The case of Turin', *Gender & History* 27 (2015) 752-772. Op basis van dezelfde verzoekschriften tot bijstand, aangevuld met petitities van ambachtslieden aan gilden en verzoeken aan het gerechtshof om bruidsschatten te innen, bestudeert Zucca Micheletto de economische rol van mannen binnen de economie van het huishouden in deze achttiende-eeuws stad. De rol van de man als hoofd van het huishouden, dat als productie-eenheid functioneerde, is minder eenduidig dan gedacht en de economische rol van vrouwen en kinderen zeggend veel groter. Volgens Zucca Micheletto betekende dit echter niet per se een aantasting van de eer of respectabiliteit van de man binnen het huishouden omdat, naast de ideologie van de pater familias, onder de lage en middenklassen het principe wijdverbreid was dat alle leden van het huishouden een economische verantwoordelijkheid hadden.

Hoewel wordt aangenomen dat de arbeidsparticipatie van vrouwen afnam naarmate de industrialisatie voortschreed, beschrijft Jessica S. Bean, "To help keep the home going". Female labour supply in interwar London', *The Economic History Review* 68 (2015) 441-470 dat hun economische bijdragen van belang bleven voor het huishouden. Gebruikmakend van een onderzoek uit 1928-32 dat als doel had om de armoede onder de arbeidersklasse te meten, bekijkt zij de arbeidsparticipatie van vrouwen binnen meer dan 20.000 Londense huishoudens. Geconcludeerd wordt dat de beslissing voor gehuwde vrouwen om toe te treden tot de arbeidsmarkt nauw gerelateerd was aan het (ontoereikende) inkomen van het huishouden. Tijdens de Grote Depressie van 1930 kan er bijvoorbeeld een grote toename van het aantal gehuwde vrouwen op de werkvloer worden waargenomen. Hoeveel uren zij werkten, was sterk afhankelijk van de hoogte van het loon dat zij ontvingen. Voor het Interbellum geldt dat naarmate gehuwde vrouwen meer loon of bijstand ontvingen, zij ervoor kozen om minder te werken. Volgens de auteurs is deze tendens ook waarneembaar in ontwikkelingslanden en het is daarmee mogelijk een eigenschap van dit specifieke arbeidssegment, met laaggeschoolde en slecht betaalde functies, binnen het proces van economische groei.

Welk soort werk geschikt werd bevonden voor vrouwen hing lange tijd samen met sociale, sekse-specifieke verwachtingen. In 'At the borders of non-work. Poor female workers and definitions of vagrancy in early twentieth-century Rio de Janeiro', *International Review of Social History* 60 (2015) 193-224 laat Leriche de Castro Garzoni zien dat er in Rio de Janeiro tussen 1905 en 1925 een duidelijk verband bestond tussen werk en immoraliteit. Aan de hand van 120 rechtszaken voor landloperij stelt zij dat de

definitie voor landloperij in de wet genderneutraal was, maar dit in de praktijk geenszins het geval was. Naast werk- en dakloosheid, was voor vrouwen ook hun morele status belangrijk in de beoordeling van de legitimiteit van hun werk en onderdak. Hun aanwezigheid in de publieke ruimte maakte hen al verdacht en tijdens het proces was er ook grote onduidelijkheid welke beroepen legitiem werden geacht voor vrouwen of juist bij een deviante levensstijl hoorden. Maatschappelijke en sociale verwachtingen speelden ook een vaak impliciete, maar desalniettemin belangrijke rol in de beroepskeuze van vrouwen. Colin G. Pooley onderzoekt in ‘“My father found it for me”. Changing experiences of entering the workforce in twentieth-century Britain’, *Urban History* 42 (2015) 290-308 hoe mannen en vrouwen de keuze voor een bepaald beroep maakten en hoe dit veranderde tussen 1920 en 1980. Aan de hand van 90 interviews met mensen geboren tussen 1912 en 1969 in Glasgow, Manchester en Londen stelt Pooley dat de rol van ouders hierin gedurende de hele periode doorslaggevend was, maar dat hun invloed rond 1960 wel beduidend afnam. De toenemende autonomie van de zonen en dochters hield volgens hem vooral verband met de hogere leeftijd waarop zij school verlieten en dit gold voor zowel mannen als vrouwen. Wel zijn er aanwijzingen dat sociale verwachtingen veel bepalender waren voor de beroepskeuze van vrouwen dan die van mannen. De beroepen die het meest geschikt werden geacht voor vrouwen waren toch voornamelijk de lager geschoolde en slechter betaalde, ondersteunende beroepen.

Bezit en krediet

Een heel ander aspect van de stedelijke economie is verdeling van inkomen en bezit onder de stedelijke bevolking in relatie tot beroepen en rechtsmogelijkheden. In de afgelopen periode verschenen daarover een paar noemenswaardige artikelen. Jeff Fynn-Paul won met zijn analyse ‘Occupation, family, and inheritance in fourteenth-century Barcelona. A socio-economic profile of one of Europe’s earliest investing publics’, *European History Quarterly* 45 (2015) 417-445 de *European History Quarterly* 2016 Prize. Fynn-Paul onderzocht de investeringen in de publieke schuld van de elite van Barcelona in de decennia na de Zwarte Dood (1365-1375). De financiële ambtenaren van de Catalaanse koning Pere III zetten tijdens deze periode een zeer aantrekkelijk systeem van publieke schuld op, de *violari*, waarbij investeerders hoge rentes kregen uitbetaald die werden bekostigd met de belastinginkomsten van de staat. Vanwege het vrijwillige karakter van de leningen en de grote verscheidenheid van de investeerders meent Fynn-Paul in dit systeem de eerste ‘Financial Revolution’ te ontwaren. Die term gaf James D. Tracy aan het succesvolle systeem van publieke schuld van de Habsburgers in de vijftiende en zestiende eeuw en het wordt door economisch historici als een belangrijk kenmerk van moderne staatsvorming beschouwd. Het is de vraag of er daadwerkelijk sprake was van een financiële revolutie, maar het is opmerkelijk dat de investeerders in de publieke schuld van Catalonië-Aragon niet zozeer voortkwamen uit de adellijke elite, maar uit de stedelijke middengroepen, onder wie veel weduwen en gehuwde vrouwen en lagere beroepsgroepen.

Ian Doolittle concludeert in zijn onderzoek naar ‘Property law and practice in seventeenth-century London’, *Urban History* 42 (2015) 204-224 eveneens dat vrouwen behoorlijk actief waren op de financiële markten. De vermogensovereenkomsten in Londen in de jaren 1660 werden zowel ten gunste van als door vrouwen zelf af-

gesloten, ondanks wetgeving die hun rol moest beperken. Het onderzoek van Peter Fearona speelt zich drie eeuwen later af, maar in 'A "social evil". Liverpool money-lenders 1920s-1940s', *Urban History* 42 (2015) 440-462 komt hij tot de conclusie dat het netwerk van informele geldleners tussen 1920 en 1940 vooral uit vrouwen bestond. Zij waren zowel degenen die krediet verschaften als de personen die het geld uit armoede leenden. Dat vrouwen een grotere rol speelden in de stedelijke economie, is geen nieuwe constatering en blijkt ook het recente onderzoek naar de Lage Landen, maar het is jammer dat weinig artikelen ingaan op de implicaties die dit inzicht heeft voor de analyse van sociaaleconomische ontwikkelingen en financiële markten⁹

Huishouden en gezin

Het huwelijkspatroon is één van de manieren waarop Italië zich zou hebben onderscheiden van West-Europa. Uitgebreid onderzoek naar de Florentijnse *catasto*-registers in de vijftiende eeuw heeft immers uitgewezen dat er een groot leeftijdsverschil bestond tussen de bruid en de bruidegom. Met dit leeftijdsverschil waren ook machtsverschillen gemoeid, waarbij de vrouw traditioneel gezien het onderspit delfde. Corinne Wieben betoogt in 'Unwilling grooms in fourteenth-century Lucca', *Journal of Family History* 40 (2015) 263-276 dat de praktijk diverser was dan dat. Zij stelt dat er ook huwelijken waren waarin de leeftijdsverschillen kleiner waren. Omdat dit artikel echter slechts gebruik maakt van twee rechtszaken die in 1349 voorkwamen bij de kerkelijke rechtbank in Lucca, is dit argument niet zo sterk. Wel toont zij aan dat naast gender ook leeftijd (het meerderjarig zijn) een bepalende factor was voor het kunnen nemen van eigen beslissingen rondom het huwelijk in laatmiddeleeuws Italië.

Dat te vrij gedrag van vrouwen verdacht werd gevonden is een historische constante. Wel is de mate van criminalisering van bepaalde gedragingen zoals overspel aan veranderingen onderhevig. In eerste opzicht versterkte de invoering van de Code Pénal gedurende de negentiende eeuw de dubbele moraal met betrekking tot seksuele moraliteit door veel zwaardere straffen uit te schrijven voor vrouwen die overspel pleegden dan voor mannen. James M. Donovan, 'Adultery and the decline of the sexual double standard in Marseille, 1825-84', *French History* 29 (2015) 530-549 suggereert aan de hand van zijn onderzoek naar de correctionele rechtbank in Marseille echter dat de rechters deze discriminerende kanten van het systeem ondermijnden door de voorgeschreven straffen te verlagen wegens ongedefinieerde verzachtende omstandigheden. De bestudering van de bestraffingspraktijk toont aan dat de rechters steeds meer sympathie hadden voor de vrouwen die voor hun rechtbank verschenen. Volgens Donovan sluit dit aan bij de bredere ontwikkelingen in de samenleving waarin vrouwen op steeds meer sympathie en bescherming konden rekenen, bijvoorbeeld in het geval van huiselijk geweld.

De sympathie voor de omstandigheden van vrouwen komt ook naar voren in Leanne McCormick, "'No sense of wrongdoing". Abortion in Belfast, 1917-1967', *Journal of*

⁹ Zie voor dit thema voorts: Jean-François Chauvard, 'Adaptabilité versus inaliénabilité. Les dérogations des fidéicommiss dans la Venise du XVIIIe siècle', *Annales* 70 (2015) 849-878; Simon Hupfel, 'Cultures du crédit et mouvement ouvrier dans la fabrique lyonnaise de soieries (1831-1876)', *Histoire, Économie, Société* 34 (2015) 13-29; Anish Vanaik, 'Representing commodified space. Maps, leases, auctions and "narrations" of property in Delhi, c. 1900-47', *Historical Research* 88 (2015) 314-332.

Social History 49 (2015) 125-148. Op basis van rechtszaken en lijkschouwersrapporten bekijkt zij aan de hand van 33 abortuszaken wat de houding van zowel vrouwen als de medische en juridische autoriteiten was ten opzichte van abortus in Belfast tussen 1917 en 1967. McCormick wijst op een duidelijke discrepantie tussen de wet, waarin abortus in de meeste gevallen illegaal was, en de houding van vrouwen uit de arbeidersklasse zelf die allerlei stappen namen om hun 'vruchtbaarheid te reguleren'. Voor de kennis over de methoden en middelen hiertoe waren zij afhankelijk van een informeel en grotendeels vrouwelijk netwerk van burens, die hulp boden omdat zij sympathie hadden voor de vrouwen die ongewenst in verwachting waren geraakt. Dit kennisnetwerk is volgens McCormick ook belangrijk om te begrijpen wie er voor de rechtbank verscheen. Bij de rechtszaken waren katholieken relatief ondervertegenwoordigd. Dit was zowel vanwege het taboe van gezinsplanning dat zulke kennisuitwisseling beperkte, maar ook doordat het grotendeels protestantse politiekorps betere informatie had over de praktijken binnen hun gemeenschappen. Alleenstaande vrouwen waren aan de andere kant oververtegenwoordigd voor de rechtbank. Als veelal inwonende dienstmeiden hadden zij niet alleen minder toegang tot deze kennisnetwerken, maar konden zij in verband met de maatschappelijke intolerantie ten opzichte van buitenechtelijke zwangerschappen ook minder rekenen op de steun en geheimhouding van deze gemeenschap.

De veranderende houding van de gemeenschap ten opzichte van ouderschap staat centraal in Caroline Rusterholz' verklaring voor de tweede demografische transitie in 'Costs of children and models of parenthood. Comparative evidence from two Swiss cities, 1955-1970', *Journal of Family History* 40 (2015) 208-229. Zij bestudeert hierin de overgang van de *baby boom* naar de zogenaamde *baby bust*, oftewel de afname in het aantal geboortes tussen 1955 en 1970, in twee Zwitserse steden: Lausanne en Freiburg. Op basis van censusinformatie, parlementaire debatten, krantenartikelen en interviews stelt Rusterholz dat deze afname niet alleen verklaard kan worden door te wijzen op de toenemende mogelijkheden voor geboortebeperving, maar dat de kern ligt in de verspreiding van nieuwe normen met betrekking tot de rechten van het kind en goed ouderschap. In het artikel worden drie manieren onderscheiden waarop het opvoeden van een kind in de ogen van ouders 'duurder' werd: van de letterlijke toenemende financiële investering in het kind (*monetary costs*) en het ontbreken van inkomsten of hulp in de huishouding (*opportunity costs*) tot de sociale investering in het welzijn van het kind (*social costs*) die hoorden bij het nieuwe opvoeden, zoals affectie, hulp bij huiswerk en genoeg ruimte binnen het huis. Deze veranderende perceptie op de betekenis van ouderschap verklaart volgens Rusterholz waarom mensen er steeds vaker voor kozen om geboortebeperving toe te passen.

Gezondheids- en armenzorg

Vergeleken met continentaal Europa was Engeland vrij laat met het reguleren van de medische beroepen. Hoewel de eerste regulering daar pas in het begin van de zestiende eeuw ontstond, staat in Justin Colson en Robert Ralley, 'Medical practice, urban politics and patronage. The London "commonalty" of physicians and surgeons of the 1420s', *English Historical Review* 130 (2015) 1102-1131 een gefaald plan voor zulke regulering uit de jaren 1421-1423 centraal. In die tijd bood een aantal dokters

en chirurgen namelijk twee petitieën aan: één aan het parlement en vervolgens één aan het stadsbestuur van Londen. Het doel was om een institutionele structuur van lokale regulering van de medische praktijk in te voeren, met de dokters en chirurgijnen als controleurs van praktijken van de barbiers die geen officiële scholing hadden genoten. Hoewel de petitie bestuurlijk gezien goed ontvangen werd, bleek de praktische uitvoering ervan onmogelijk vanwege het verzet van de barbiersgilde, die haar eigen rechten succesvol wist te verdedigen.

Binnen de armenzorg was het lange tijd een twistpunt wie er nou eigenlijk verantwoordelijk voor was. Gregory Goudot bestudeert deze kwestie voor zestiende- en zeventiende-eeuws Clermont-Ferrand in 'Between town and church. Public assistance and charity in the Clermont hospitals in the sixteenth and seventeenth centuries', *French History* 29 (2015) 469-490. Aan de hand van zijn casestudy plaatst hij twee kanttekeningen bij de traditionele historiografie over Franse armenzorg. Allereerst blijkt het proces waarin de verantwoordelijkheid voor de armenzorg vanaf de zestiende eeuw verschoof van de kerk naar de stedelijke overheid in Clermont minder eenduidig te zijn geweest. Geestelijken zaten weliswaar niet langer in het bestuur van de armenzorginstellingen, maar zij waren er wel alsnog verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding ervan. Ten tweede benadrukt Goudot dat het weliswaar aanlokkelijk is om te denken dat publieke armenzorg onder de Franse absolute monarchie een staatszaak was, maar dat het bovenal een strikt lokale aangelegenheid bleef waarmee de staat zich uiteindelijk maar weinig bemoeide.¹⁰

Ook over veel recentere publieke instellingen bestaan allerlei misverstanden. In David Kuchenbuch, 'A laboratory of anarchy? The London Pioneer Health Centre and the experimentalisation of the social, 1935-1950', *Journal of Modern European History* 13 (2015) 480-498 staat een Zuid-Londens gezondheidscentrum uit de jaren 1935 tot 1950 genaamd de 'Pioneer Health Centre' centraal. Hoewel dit gezondheids- annex gemeenschapscentrum nu vooral herinnerd wordt als een 'anarchistisch laboratorium' van onderlinge samenwerking en gemeenschapshulp, was dit volgens de auteur niet de historische realiteit. De oorspronkelijke doelstellingen volgden namelijk aanvankelijk meer Victoriaanse tradities van sociaal werk, waarin het centrum zowel wilde bijdragen aan de verbetering van de fysieke omstandigheden van de stedelijke arbeidersklasse als hun onderrichting op het gebied van hygiëne en geboortebeperving. Onder het bewind van wetenschappers veranderde het centrum zich al vrij snel in een soort sociaal experiment waarin de ontwikkeling van de betrokken families werd bestudeerd door de medici. Omdat het centrum zichzelf niet langer financieel draaiende kon houden op basis van de contributies van de deelnemende families en omdat het experimenteren op de arbeidersklasse niet meer paste binnen het nationale beleid, werd het centrum in 1950 echter opgedoekt.

Criminaliteit en bestraffing

¹⁰ Over de opkomst van nieuwe praktijken omtrent het begraven van doden in de negentiende eeuw zie M. Bähr, 'Tod ist ihr Geschäft. Die Ökonomisierung der Beerdigungspraxis im viktorianischen London', *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 421-436; Stéphanie Sauget, 'Enterrer les morts pendant le double siège de Paris (1870-1871)', *Revue Historique* 675 (2015) 557-586; Ingrid Compo-Ruiz, 'Equality in death. Sigurd Lewerentz and the planning of Malmö Eastern Cemetery 1916-1973', *Planning Perspectives* 30 (2015) 639-657.

Het is misschien verrassend, maar er is nog weinig bekend over de rol van vooroordelen in de stedelijke rechtspraak in de vroegmoderne periode. Daar lijkt nu met een aantal artikelen verandering in te komen. Peter King en John Carter Wood – bekende Britse criminaliteitshistorici – deden een onderzoek naar ‘Black people and the criminal justice system. Prejudice and practice in later eighteenth- and early nineteenth-century London’, *Historical Research* 88 (2015) 100-124. Op basis van processen en veroordelingen door de strafrechtbank Old Bailey in Londen tussen 1791 en 1805 constateren zij dat de zwarte bevolking van Londen geen grotere kans liep om vervolgd en veroordeeld te worden dan de rest van de stedelijke bevolking. Sterker nog, er bestond een onder-representatie: het percentage vervolgte zwarte personen was in verhouding tot hun aandeel in de gehele bevolking van Londen minder groot. Er bestonden wel kleine verschillen in de bestraffing, want zwarte verdachten kregen iets sneller geseling en overzeese transportatie opgelegd, terwijl witte verdachten vaker werden veroordeeld tot een gevangenisstraf. King en Carter Wood opperen dat de bestraffing aansloot bij de behandeling van slaven in de koloniale gebieden, omdat transportatie en geseling tot de standaard praktijken behoorden. Toch lijkt er geen sprake te zijn geweest van echte discriminatie. De zwarte Londenaren werden niet alleen in verhouding minder snel vervolgd of veroordeeld, maar zij waren ook zeer succesvol in hun rechtszaken tegen anderen. De auteurs concluderen dan ook dat de ‘black-white dichotomy’ in de Britse plantage kolonies niet was te vinden in de rechtspraktijk van Londen.

Het artikel van Frank Trey Proctor III, ‘An “imponderable servitude”. Slave versus master litigation for cruelty (maltratamiento or servicia) in late eighteenth-century Lima, Peru’, *Journal of Social History* 48 (2015) 662-684 sluit heel mooi bij de bevindingen van King en Carter Wood aan. Trey Proctor III bekijkt de rechtpositie van slaven in hun aanklachten tegen mishandeling van een meester en baseert zich op 72 civiele zaken vóór 1800. Ook hier zijn de bevindingen enigszins paradoxaal. In de achttiende eeuw kregen slaven meer mogelijkheden om een rechtszaak te starten tegen mishandeling en breidde het type zaken dat zij voor de rechtbank brachten uit. Ook hier waren zij succesvol, want driekwart van hen zag hun verzoek om een nieuwe meester ingewilligd door de rechtbank. Deze ontwikkeling lijkt te duiden op meer *agency* van slaven vóór 1800, maar het beeld is niet eenduidig, want in andere opzichten veranderde er weinig. Rechtbanken ondersteunden nog evenzeer het recht van meesters om hun slaven naar eigen goeddunken te verkopen en de meesters zelf bleven zich verzetten tegen het recht van slaven om bij de rechtbank om een andere meester te verzoeken.

Het mediaonderzoek naar twee casussen van David Taylor in ‘Cass, Coverdale and consent. The Metropolitan Police and working-class women in late Victorian London’, *Cultural and Social History* 12 (2015) 113-135 duidt erop dat de arbeidersklasse tijdens deze periode in het algemeen niet kon rekenen op eerlijke behandeling door de politie van Londen. Taylor meent dat zijn bevindingen ingaan tegen het idee van ‘policing by consent’, namelijk dat het politiebeleid breed werd gesteund door alle lagen van de bevolking van Londen. In hoeverre de stedelijke arbeidersklasse zich kon verenigen met het beleid van de politie is niet op basis van twee casussen te bepalen, maar Taylors mediastudie vraagt in ieder geval om nader onderzoek naar de

veronderstelde legitimering van het gezag van de politie.¹¹

In de huidige tijd hebben de Verenigde Staten het hoogste percentage gevangenen ter wereld en hierin speelt etniciteit en klasse onmiskenbaar een rol, want in de gevangenissen is er een sterke over-representatie van armen en gekleurden uit grote steden. Heather Ann Thompson en Donna Murch beogen met het themanummer 'Urban America and the carceral state', *Journal of Urban History* 41 (2015) 751-861 de opkomst van de 'kerker staat' nader te onderzoeken. Het themanummer bevat zeven artikelen waarin de 'war on drugs' en 'war on crime' vanaf de jaren 1950 in relatie worden gebracht met de criminalisering van verschillende minderheidsgroepen. Julilly Kohler-Hausmann stelt in 'Welfare crises, penal solutions, and the origins of the "welfare queen"', 756-771 dat criminalisering van fraude in de sociale zorg een ontwrichtende impact had op het Amerikaanse zorgsysteem. Ten eerste leidde de grootschalige aanpak van zorgfraude tot hardnekkige stereotypes over arme families en ten tweede ondermijnde het ook het vertrouwen dat de staat grotere gelijkheid onder de bevolking kon bewerkstelligen. In de artikelen van Matthew D. Lassiter, 'Pushers, victims, and the lost innocence of white suburbia. California's war on narcotics during the 1950s', 787-807 en Elizabeth Hinton, 'Creating crime. The rise and impact of national juvenile delinquency programs in black neighbourhoods', 808-824 ligt de nadruk eveneens op criminalisering van vooral jonge Mexicanen en Afro-Amerikanen in de jaren 1950 en 1960 als gevolg van het politieke beleid tegen drugs. Lassiter betoogt dat de 'war on drugs' een dichotomie creëerde, waarbij minderheidsgroepen als drugsdealers werden neergezet en witte adolescenten als slachtoffers. Hinton brengt de sterke toename van opsluiting van jongeren uit zwarte buurten net als Kohler-Hausmann in relatie tot de sociale zorg en betoogt dat de samenwerking tussen sociale zorgorganisaties en justitie ertoe leidde dat arme jongeren in toenemende mate als potentieel crimineel werden gezien. Als gevolg daarvan kende de Verenigde Staten tegen het einde van jaren 1970 het hoogste percentage jonge gevangenen van alle geïndustrialiseerde naties.

Vertier en consumptie

In de vroegmoderne tijd was het Palais de Justice op het Parijse Ile de la Cité niet alleen een plaats van macht en rechtspraak, maar ook een levendig centrum van luxe en vertier. Verspreid over het terrein trof men in 1700 maar liefst 600 winkels in luxe artikelen: van modes, horloges, boeken, prenten, porselein, tot wijn en fruit. Nicolas Lyon-Caen, 'Les marchands du temple. Les boutiques du Palais de Justice de Paris aux XVIe-XVIIIe siècles', *Revue Historique* (2015) 323-352 beschrijft op basis van minutieus archiefonderzoek de bouw-, onteigening- en verhuurstrategieën waarmee koninklijke ambtenaren het terrein exploiteerden als een plaats van vertier voor rijke edellieden, juristen en toeristen. Met halfoverdekte en overdekte galerijen, winkelinterieurs vol spiegels, fauteuils en tapijten en sinds 1670 zelfs een openbare wc liep dit winkelcomplex ver vooruit op de galerij van het Palais Royal die vanouds als voorloper van de negentiende-eeuwse winkelpassages wordt beschouwd. De trek van de adel naar Versailles beroofde de luxe winkels echter van hun belangrijkste clientèle. In de achttiende eeuw, zo blijkt ook uit dalende huurprijzen, ging de loop eruit.

11 Zie voor de context ook David Churchill, 'Local initiative, central oversight, provincial perspective. Governing police forces in nineteenth-century Leeds', *Historical Research* 88 (2015) 458-481.

Laurent Turcot, ‘The rise of the *promeneur*. Walking the city in eighteenth-century Paris’, *Historical Research* 88 (2015) 67-99 beschrijft hoe mannen uit de elite in Parijs tegelijkertijd een nieuwe vorm van stedelijke vrijetijdsbesteding begonnen te cultiveren: de individuele wandeling, gericht op de combinatie van lichamelijke ontspanning, zelfreflectie en een verhoogd bewustzijn voor de stedelijke ruimte. Rond 1700 dicteerden Franse etiquetteboeken – waarvan Turcot er niet minder dan tachtig heeft bestudeerd – nog gedetailleerd hoe mannen tijdens de wandeling in de open lucht hun schouders, armen en ellebogen ten opzichte van elkaar moesten bewegen, en voor wie zij tijdens de op status gerichte sociale promenade een buiging moesten maken. Na 1750 won in de etiquetteboeken het pleidooi voor een meer ‘natuurlijke’ en ‘authentieke’ manier van wandelen, terwijl Rousseau de individuele wandeling bepleitte als een middel om de geest in beweging te krijgen. De aanleg van de nieuwe boulevards bevorderde de nieuwe vrijetijdsbesteding met afzonderlijke lanen voor wandelaars en rijtuigen, maar ook door de voortdurende bouwwerkzaamheden en de drukke activiteit die de individuele wandeling een aantrekkelijk punt van aandacht aanreikten. Met deze combinatie van zelfreflectie en reflectie op de stad, weerspiegeld en aangewakkerd door Sebastian Merciers twaalfdelige *Tableau de Paris* (1781-88), liepen de beoefenaars van de nieuwe mode van de promenade letterlijk vooruit op het model van de negentiende-eeuwse flaneur.

In de negentiende eeuw kregen liefhebbers van wandelen er nog een fascinerend schouwspel bij: de individuele of groepsgewijze wandeling langs dieren en planten in dierentuinen die overal in Europese steden werden opgericht. Volgens Helen Cowie, ‘“An attractive and improving place of resort”. Zoo, community and civic pride in nineteenth-century Britain’, *Cultural and Social History* 12 (2015) 365-384 is de historiografie over negentiende-eeuwse dierentuinen nog te exclusief gericht op hoofdstedelijke dierentuinen zoals de London Zoo (1828) en de Parijse Jardin des Plantes (1793). Zoals onder Engelse historici helaas nog vaak het geval is, ziet zij hierbij de Duitse en Franse geschiedschrijving volledig over het hoofd,¹² maar haar onderzoek naar dierentuinen in Britse ‘provinciesteden’ en hun bijdrage aan stedelijke gemeenschapszin is echter niet minder interessant. Cowie bevestigt aan de hand van dierentuinen in Dublin (1831), Brighton (1832), Liverpool (1833), Bristol (1836), Manchester (1836) en Edinburgh (1840) de nadruk op stedelijke competitie en het streven naar ‘rationele recreatie’ die doorgaans aan de oprichting ten grondslag lag. De vele kleine financiële donaties die een brede groep burgers bijeenbracht bij de oprichting en later ook bij de aankoop van speciale dieren en de bouw van nieuwe dierenverblijven, zorgden voor een sterk gevoel van collectief eigenaarschap. Het stedelijke gemeenschapsgevoel werd ook versterkt door de incidentele openstelling voor arme kinderen, de intense contacten met lokale geleerde genootschappen en de zogenaamde acclimatatie van exotische dieren, alsook door de weinig bestudeerde praktijk om olifanten en andere bijzondere en niet al te gevaarlijke dieren uit de dierentuin te laten meelopen in stedelijke optochten. Cowie wijst met goed gekozen voorbeelden tevens op de grenzen van het stedelijke gemeenschapsideaal: de systematische uitsluiting van arbeiders, ook op zondag, en de vaak juist opvallend geringe animo onder gegoede burgers om de lokale dierentuin

¹² Zie bijvoorbeeld: Lothar Dittrich en Annelore Rieke-Müller, *Der Löwe brüllt nebenan. Die Gründung Zoölogischer Gärten im deutschsprachigen Raum, 1833-1869* (Keulen 1998).

levensvatbaar te houden. De dierentuin in Brighton moest daarom al na zes maanden (!) sluiten en Manchester na zes jaar, terwijl de dierentuin in Liverpool kort voor de sluiting in 1864 weinig meer vertoonde dan wat eenden, een paar apen en een geit.

Een totaal ander perspectief op negentiende-eeuwse dierentuinen treffen we aan in Violette Pouillard, 'Quelques éclairages sur l'histoire des relations entre hommes et animaux de zoo, issus du jardin zoologique de Londres (1828-vers 2000)', *Histoire Urbaine* 44 (2015) 125-138. In een themanummer over dieren en de stad neemt Pouillard, in het voetspoor van Eric Baratay en Elisabeth Hardouin-Fugier, niet langer de sociale geschiedenis van mensen, maar die van dieren als uitgangspunt. Op basis van royaal bewaard gebleven registers van aankoop, verkoop, geboorte en overlijden van dieren brengt ze de belangrijkste historisch-demografische patronen in de London Zoo in kaart, waarbij ze de hoge mate van sterfte relateert aan de eveneens minutieus gedocumenteerde voedselvoorziening en aan de vaak abominabele huisvesting. Het meest verrassend zijn de bronnen die gewag maken van de grote stress onder apen en de al dan niet succesvolle maatregelen om deze te verminderen met steeds nieuwe onderkomens, strikte regulering van bezoekers (niet pesten!) en beter begrip van de sociale dynamiek onder primaten.

Stijgende inkomens, verkorting van arbeidstijd en technologische innovatie op het terrein van onder meer transport stelden arbeiders in de eerste helft van de twintigste eeuw in staat zich steeds vaker te ontspannen en aan die ontspanning ook geld uit te geven. Peter Scott, James T. Walker en Peter Miskell, 'British working-class household composition, labour supply, and commercial leisure participation during the 1930s', *The Economic History Review* 68 (2015) 657-682 berekenen op basis van bewaard gebleven data van een groot nationaal budgetonderzoek uit 1937/38 dat arbeiders kort voor de Tweede Wereldoorlog in Britse steden zo'n 18 procent van het vrij besteedbaar inkomen besteedden aan ontspanning: 5,1 procent aan bioscoop, kranten en boeken, 3,8 procent aan schouwburg, sport, vakantie en opleiding en 8,8 procent aan sigaretten en drank. Een regressie-analyse wijst uit dat het mannelijke kostwinner-model de toegang van vrouwen en adolescenten daarbij aanzienlijk beperkte.

Voor veel arbeiders werd voetbal in deze periode een van de belangrijkste vormen van vrijetijdsbesteding. De honderden voetbalclubs die New York in het Interbellum telde, versterkten niet alleen hun klasse-, maar vaak ook hun etnische identiteit. Brian D. Bunk, 'Sardinero and not a can of sardines. Soccer and Spanish ethnic identities in New York City during the 1920s', *Journal of Urban History* 41 (2015) 444-459 beschrijft met gevoel voor detail de geschiedenis van de Liga Hispano Americana de Balompié: een competitie van uitsluitend Spaanse voetbalclubs, die aanvankelijk plechtig afspraken dat elk elftal voor ruim de helft uit Spaanstaligen zou moeten bestaan. De leider van de Sardinero Football Club was trots dat zijn club zelfs uitsluitend Spaanse spelers aannam: 'I would prefer to go out and lose every game rather than leave out players of our own race in favor of foreigners.' Deze militante identiteitspolitiek viel echter niet lang vol te houden. In 1926 drongen enkele Spaanstalige clubs al door tot een hogere competitie, die hen dwong om niet-Spaanstalige spelers aan te nemen om in de race te blijven. De migratiequota voor Spanjaarden, de Spaanse Burgeroorlog en daardoor versnelde Amerikanisering van Spaanse migranten deed de rest.

Dat de toenemende behoefte aan ontspanning de sociale verhoudingen regelmatig

onder hoogspanning zette, is in de twintigste eeuw een terugkerend gegeven. Een wel heel explosief staaltje ‘not in my backyard’ gedrag biedt Kara M. Schlichting, “‘They shall not pass’”. Opposition to public leisure and state park planning in Connecticut and on Long Island’, *Journal of Urban History* 41 (2015) 116-142. De rijkste moghuls van New York – figuren als Morgan, Hearst, Astor, Ford, Vanderbilt – genoten aan het begin van de twintigste eeuw aan de noordkust van Long Island en de zuidkust van Connecticut met volle teugen van hun exclusieve toegang tot zon, zee en strand. Toen ambtenaren van de State Park Commission vanaf de jaren 1910 langs de kust op zoek gingen naar kleine enclaves waar hardwerkende burgers en arbeiders zich op zondag zouden kunnen ontspannen, trok de elite alle wapens uit de kast om het volk buiten beeld te houden. Niet alleen met hekken en intimiderende verbodsborden, maar ook met strategische grondaankopen en jarenlang politiek-juridisch steekspel tussen lokale en regionale overheden. De bekende ontwerper Louis Tiffany ging nog een stap verder. Om van het gezeur van dagjesmensen af te zijn beval hij zijn personeel eenvoudigweg om de stenen versterkingen die de gemeente had aangelegd onder het populaire strandje dat zijn panorama doorkruiste met dynamiet op te blazen. Aan de zuidkust van Connecticut liet het eerste publieke park zo tot eind jaren 1930 op zich wachten, aan de noordkust van Long Island duurde het zelfs tot de jaren 1970.

Niet in mijn achtertuin, dat vonden ook veel inwoners van Hannover, toen ze in de maanden na de Tweede Wereldoorlog werden geconfronteerd met tienduizenden terugkerende buitenlandse arbeiders, krijgsgevangenen en Holocaust-overlevenden. Alex d’Erizans, ‘Securing the garden and longings for *Heimat* in post-war Hanover, 1945-1948’, *Historical Journal* 58 (2015) 183-215 beschrijft hoe de duizenden inwoners van de zwaar gebombardeerde stad kort na de oorlog een veilig heenkomen zochten in de 25.000 volkstuinten die de stad telde. De tuinen boden hen niet alleen een vluchthaven vanwege de bescheiden mogelijkheden om zichzelf van voedsel te voorzien, maar, zo betoogt D’Erizans, ook vanwege de herinnering aan hun gelukkige familieontspanning in de vooroorlogse jaren en de heimwee naar het beschermende *Heimat* in het algemeen. Toen sommige Italianen, Polen, Russen en anderen eveneens hun kampementen in de volkstuinten opsloegen, hier met zang en dans hun tradities levend hielden, maar ook groenten, kippen en varkens stalen, terwijl enkelen zich zelfs schuldig maakten aan verkrachtingen en ander wraakzuchtig geweld, bracht dat een golf van paniek en boze brieven aan de geallieerden teweeg. D’Erizans, die vaststelt dat slechts vier procent van de in 1946 bestrafte criminele misdrijven door buitenlanders werden gepleegd, ziet hierin een aanwijzing dat Duitsers, in hun feeëriekke leefomgeving pijnlijk geconfronteerd met de slachtoffers van hun nazi-regime, reeds kort na de oorlog een eigen slachtoffercultus tot stand brachten. En met succes: zelfs geallieerde ambtenaren begonnen over de onbehouwen en ondankbare Polen te klagen.

Sinds het wereldwijde succes van Richard Florida, *The rise of the creative class* (2002) zien veel stadsbestuurders grootschalige investeringen in stedelijke cultuur als een typisch eenentwintigste-eeuws succesrecept voor stedelijke revitalisering en economische groei. Het themanummer ‘Dancing in the streets. The arts in postwar US cities’, *Journal of Urban History* 41 (2015) analyseert de naoorlogse voorgeschiedenis van deze (in feite al eeuwenoude) cultuurpolitiek. Susannah Engstrom, ‘Building a Midwest cultural capital. Professional theater and urban development in Minneapolis’, *Journal*

of *Urban History* 41 (2015) 962-980 beschrijft in het meest interessante artikel hoe de zakenelite van Minneapolis in de jaren 1950 besloot om de stad, die al beroemd was vanwege het Walker Art Centre en het Minneapolis Symphony Orchestra, expliciet als *creative city* op de kaart te zetten. Met de bouw van een nieuw, prachtig ontworpen theater wist het stadsbestuur de beroemde Britse regisseur Tyrone Guthrie te verleiden om Broadway te verlaten en weg te kapen van concurrenten als San Francisco, Detroit en Denver om zich in een van de koudste steden van de Verenigde Staten te wijden aan de hoge kunst. Voor de omslag van productie- naar kennisindustrie, inclusief papier- en kantoortechnologie, wilde de zakenelite immers jonge creatieve talenten naar de stad trekken die in hun vrije tijd meer wilden doen dan vissen en baseball. Ondanks de politieke retoriek dat het Guthrie-theater hoge kunst bood voor de gehele gemeenschap, zouden de klassieke en experimentele voorstellingen hoofdzakelijk hoogopgeleide bezoekers lokken, een proces dat nog eens werd versterkt door de professionele, op marktsegmentatie gericht klantenonderzoek en dito publiciteit.¹³

Bouwen in steden

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd was de kerk één van de belangrijke actoren in het stedelijke weefsel. Haar rol bij de drooglegging, verkaveling en projectontwikkeling van de stedelijke ruimte is al vrij goed gekend, net zoals de evolutie van haar religieuze, institutionele en caritatieve functies. Het themanummer 'Patrimoines ecclésiastiques urbains au moyen âge et à l'époque moderne' van *Histoire Urbaine* (2015) buigt zich over de nog minder bestudeerde economische rol van kerkelijke instellingen en hun impact op de bestaande stedelijke ruimte. Vastgoedbezit speelde immers een belangrijke rol in kerkelijke investeringsportfolio's. In vroegmodern Rome, Parijs, Venetië en Lyon genereerden huuropbrengsten maar liefst 70 procent van de totale jaarinkomsten van kerkelijke instellingen.

Julien Puget, 'Une opération d'utilité publique au service d'intérêts privés. L'exemple de la création du quartier Mazarin d'Aix (1646-1750)', 81-97 beklemtoont dat de kerk zich alleen al door haar vastgoedbezit kon profileren als een belangrijke motor van stadsontwikkeling en een actor die zijn machtspositie in de stad kon laten gelden. Hij illustreert dit aan de hand van de negende stadsvergroting van Aix in 1646. Aartsbisshop Mazarin toonde zich bezorgd door de toestroom van migranten en wilde een zone van 20 hectare (deels eigendom van het aartsbisdom en deels in bezit van de Orde van Malta) in de stad integreren op een esthetische en stedenbouwkundige verantwoorde manier. Geruggensteund door de koningin, maar zonder enige financiële inbreng van de stad, liet hij nieuwe verdedigingsmuren optrekken en verwierf hij in de volgende decennia ook zelf de gronden van de Orde van Malta. De initiële belofte aan migranten-huisvesting ten spijt, ontwikkelde hij deze zone tot een esthetische, maar wel adellijk residentiële buurt. Het immobiëlenbeleid van Mazarin bleek een economisch hoogstandje. Door alle gronden in erfpacht te geven controleerde hij de socioprofessionele woonpatronen in dit stadsdeel, verdubbelde hij zijn inkomsten uit vastgoed én genereerde hij tegelijkertijd extra opbrengsten via de meerwaarde van bebouwing, belasting op aan- en verkoop van huizen en inbeslagnemingen van de panden van wanbetalers.

¹³ Vergelijk Damon Scott, 'Before the creative class. Blight, gay movies, and family values in the Haight-Ashbury neighborhood, 1964', *Journal of Planning History* 14 (2015) 149-173.

Een dwarsdoorsnede van het vastgoedbezit van de kathedraalkapittels van respectievelijk Oviedo en Barcelona in de overgangperiode van middeleeuwen naar vroegmoderne tijd wordt gegeven in María Álvarez Fernández en María Soledad Beltrán Suárez, 'Le patrimoine immobilier des chapitres cathédraux du moyen âge à l'époque moderne. L'exemple de San Salvador d'Oviedo', 15-36 en Julia Conesa Soriano, 'La gestion d'un patrimoine ecclésiastique urbain à la fin de moyen âge. L'inscription du chapitre cathédral de Barcelone dans la ville', 37-55. Beide artikelen concluderen dat deze kerkelijke heerlijkheden zich vrij goed konden handhaven tijdens de zogenaamde *crise des seigneuries* van de late middeleeuwen. In haar inleiding op het themanummer voegt Denyse Riche daaraan toe dat ze dat ongetwijfeld beter deden dan monastieke heerlijkheden, een thema dat iets meer uitdieping had verdiend. Beide auteurs brengen eerder beschrijvende artikelen over huizentypologieën en gebruikte bouwmaterialen (Oviedo), de spreiding van vastgoed (Oviedo en Barcelona) en het beheer ervan (Barcelona). Via schenkingen en een actieve investeringspolitiek spreidden beide kapittels hun vastgoed over diverse buurten met een verschillend sociaaleconomisch profiel, maar ook hier met een voorkeur voor de rijkere buurten. De auteurs concluderen dat het kerkelijke domein in Oviedo, ondanks de laatmiddeleeuwse crisis van heerlijkheden, 29 procent van het vastgoed *intra muros* bezat en haar positie vrij goed kon handhaven omdat stedelijke inkomsten gemakkelijker te herbeleggen en heroriënteren waren dan landelijke, maar dit wordt jammer genoeg niet onderbouwd door concrete gegevens. Conesa Soriano komt tot vrij gelijkaardige conclusies voor Barcelona: door haar vastgoedbeleid creëerde het kapittel een gezonde financiële basis voor haar verdere institutionele groei en de uitbreiding van haar machtspositie in de stad.¹⁴

Somaiyeh Falahat en M. Reza Shirazi, 'Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid Isfahan', *Urban History* 42 (2015) 3-21 beschrijven hoe Isfahan (Iran) zich als stad in de vroegmoderne tijd ontwikkelde door bottom-up processen met spontane verkavelingen en aanpassingen. Strikte stedenbouwkundige regels waren er niet, maar de bewoners hielden er zich wel aan informele codes waarmee ze elkaars privacy respecteerden. Het oude centrum van Isfahan bestond uit een wirwar van steegjes en talrijke gebouwen die in de loop der eeuwen de bestaande ruimte hadden ingevuld. Toen de Safaviden zeventiende-eeuws Isfahan uitbreidden met een nieuwe zone die snel top-down werd uitgewerkt, ontstond een veel regelmatiger bebouwingspatroon dat in schril contrast stond met het oude stadscentrum. Op bouwblokniveau echter bleek de bevolking de bestaande ruimte ingevuld te hebben via haar eeuwenoude mentale ruimte, met doodlopende straatjes en huizencomplexen die op precies dezelfde manier waren ingedeeld als in het oude centrum. De bevolking had zich de nieuwe wijken toegeëigend en ze aangepast aan hun eigen mentale kaarten. Dit staat in schril contrast tot de negentiende-eeuwse, op Europese voorbeelden geïnspireerde ruimtelijke ontwikkeling van Teheran. Daar waren het de bebouwingspatronen van de nieuwe wijken die zich ontwikkelden tot de algemene stedenbouwkundige norm.

Een tweede themanummer van *Histoire Urbaine*, 'Mesurer et construire Paris' (2015) richt zich op de concrete bouwpraktijk in Parijs. Drie artikelen reflecteren over de impact van meetkundige concepten en instrumenten voor tijdgenoten, en over

¹⁴ Keith D. Lilley, 'Urban planning after the Black Death. Townscape transformation in later medieval England (1350-1530)', *Urban History* 42 (2015) 22-42.

‘meetmethoden’ voor historici. Léa Hermenault, ‘Mesurer et localiser le travail des artisans paveurs dans la ville. Les dépenses de pavage du domaine à Paris au XVe siècle’, 13-29 gebruikt de boekhouding van de Domeinen in Parijs om bestratingsactiviteiten en werkorganisatie van straatleggers te onderzoeken. Een GIS-visualisering van de werkzaamheden toont mooi aan hoe de grootste verkeersaders van de stad de meeste investeringen naar zich toe trokken omdat ze zo belangrijk waren voor de bevoorrading. De werkorganisatie op vlak van materiaallevering, transport en het eigenlijke plaveien werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw hoofdzakelijk gecontroleerd door de ambachtslieden-stratenleggers zelf die zoveel mogelijk taken combineerden om een voldoende inkomen te genereren. Toen zich na 1450 een periode van economische groei voordeed, leidde die tot toenemende arbeidsspecialisatie tussen materiaalleveranciers, transporteurs, laders en lossers, en stratenleggers. Dit had voor gevolg dat de administratie voortaan meerdere kleine betalingen aan diverse personen moest bundelen (en dus langere kredietlijnen creëerde). Dit reflecteerde overigens in de boekhoudkundige praktijk die meer afzonderlijke rubrieken met subtotaal en sub-subtotalen voorzag, een effect van de reële werkorganisatie op het terrein.

Ook Robert Carvais, ‘Mesurer le bâti parisien à l’époque moderne. Les enjeux juridiques et surtout économiques du toisé’, 31-53 detecteert een evoluerende werkorganisatie en arbeidsspecialisatie bij het opmeten van gebouwen, een praktijk die voorafgaat aan bouwbestekken en afrekeningen van uitgevoerde werken, maar ook leidt tot waardebeoordelingen van vastgoed in functie van notariële contracten. Waar de bouwkundige meetpraktijk van de bouwers traditioneel gebaseerd was op ‘gebruiken’ die neerkwamen op een ‘blind schatten’, leidde de bouwmeetkunde in de wetenschappelijke opleiding van architecten vanaf de zeventiende eeuw tot toenemende conflicten tussen practici (metselaars) en theoretici (architecten). Tegelijkertijd ontstonden nieuwe intermedierende beroepen zoals opmeters, verificateurs en inspecteurs die zich steeds onafhankelijker van de eigenlijke bouwers gingen opstellen.

Nicolas Lyon-Caen ging intussen zelf meten en berekende de prijsvorming van huurwaarden in zijn artikel ‘L’immobilier parisien au XVIIIe siècle. Un marché locatif’, 71-97. Traditioneel worden die beschouwd als een vast percentage van de kapitaalwaarde van een woning, in de achttiende eeuw variërend van 4 tot 5 procent. Toch lijkt die vaste verhouding eerder een ideologisch of gewoonterechtelijk concept dan economische ratio. In de praktijk werden huurwaarden bepaald door vraag en aanbod en conjunctuur, maar ook door de ligging en intrinsieke waarde van de panden, fiscale effecten en een goede kennis van de markt bij de eigenaar of hoofdhuurder van de woning. In de praktijk waren het de huurwaarden die de verkoopprijzen van woningen bepaalden en in een markt als Parijs gold dat voor ruim 90 procent van de panden. Dit ondermijnt de traditionele idee dat de opbrengst van investeringen het gedrag van actoren bepaalt. Hier bepalen de opbrengsten de uiteindelijke kapitaalwaarden.

De drie overige artikelen van dit themanummer richten zich op de praktijk van bouw en afbraak. Thomas Le Roux, ‘Chantiers et matériaux de constructions à Paris à la fin de l’Ancien Régime. Un espace urbain sous tension’, 99-113 bespreekt de achttiende-eeuwse bouwreglementen en de inbreuken daarop. Na 1780 nam het aantal klachten omwille van bouwmaterialen op straat, stof, verkeershinder en gevaar voor passanten aanzienlijk toe. Toch reageerde de politie vrij laks en bleven de boetes voor bouwover-

tredders, zelfs recidivisten, laag in vergelijking tot de boetes die andere beroepsgroepen moesten betalen. Precies omdat de bouwsector tijdens de 'bouwboom' zo belangrijk was, opteerde de politie eerder voor bemiddelen dan voor bestraffen. Youri Carbonnier, 'Le déroulement d'un chantier parisien sous l'Ancien Régime. Le dégagement des ponts et des quais', 71-97 bespreekt de afbraak van de huizen op de bruggen en kaden van Parijs. Deze opdrachten werden via openbare aanbestedingen aan aannemers toegewezen die de materialen tweedehands konden verkopen of recupereren in latere bouwwerken. Tijdens die werken gebeurden regelmatig ongevallen, maar bij de bepaling van schadevergoedingen speelde de aard van de schade minder mee dan de sociale status van het slachtoffer, wat negatief uitdraaide voor de betrokken arbeiders. Pauline Rossi, 'Construction et démolitions dans le faubourg Saint-Antoine (1930-1990)', 115-135 bestudeert ten slotte Saint-Antoine, een oude industriële en artisanale wijk. Hier werden onder impuls van de hygiënisten rond 1900 diverse eilandjes afgebakend die aan een grondige sanering toe waren. Rossi schetst hoe de eerste plannen daar *tabula rasa* wilden maken ten gunste van nieuwbouw. Erfgoed kreeg in deze perifere en ongezonde wijken nauwelijks aandacht. Door geldgebrek zijn die plannen evenwel uitgesteld tot in de jaren 1960. Alvorens tot saneren over te gaan, werd eerst een bouwkundig en sociaal-economisch onderzoek uitgevoerd om de reële noden van de wijk (wonen en artisanat) te leren kennen. Architecten en urbanisten vonden een grootschalige *tabula rasa* niet langer relevant, maar opteerden ervoor om micro-operaties van afbraak en heropbouw (kleinere groepen percelen) uit te voeren waarbij de nieuwe morfologieën hedendaagse interpretaties vormen van het verleden van deze wijk.

Seamus O'Hanlon, 'A Victorian community overseas' transformed. Demographic and morphological change in suburban Melbourne, Australia, 1947-1981', *Urban History* 42 (2015) 463-482 gaat dieper in op de gevolgen van massa-immigratie voor de morfologische veranderingen in steden en voorsteden in het bijzonder. Pas gesticht in 1835 groeide Melbourne uit tot een miljoenenstad die zich nu uitspreidt over een suburbaan gebied van 10.000 km² en voor 70 procent bestaat uit vrijstaande eengezinswoningen. Geografen en historici hebben het ontstaan en de groei van voorsteden al ruim bestudeerd, maar besteedden nauwelijks aandacht aan de interne transformaties die voorsteden ondergingen. In 2007 deden McManus en Ethington daarom een oproep in *Urban History* om de interactie van morfologische en sociale veranderingen in voorsteden te onderzoeken en na te gaan in hoeverre verschillende etnische groepen de bebouwde omgeving aanpasten aan hun specifieke woonnoden. O'Hanlon komt voor Melbourne tot de vaststelling dat de evoluerende bouw morfologie in voorsteden niet zozeer een effect is van een verschillende etnische achtergrond maar wel van massa-immigratie op zich. Eigendomspatronen daarentegen verschilden wel naargelang de bevolkingsgroep. De residentiële *suburb* St. Kilda bleek vooral aantrekkelijk voor joodse families uit Centraal- en Oost-Europa. Zij vestigden hier bedrijfjes die voor de lokale markt werkten en bouwden laagbouwappartementen (drie verdiepingen) voor joodse nieuwkomers, waarvan er velen op termijn een eigen flat kochten. De industriële suburb Footscray trok vooral immigranten uit het Middellandse Zeegebied aan. Net als de Joodse families vervingen zij bestaande eengezinswoningen voor laagbouwappartementen (twee verdiepingen), waarvan de meeste bewoners ook zelf eigenaar werden. Alleen Italianen, voor wie vastgoed in grotere mate een statussymbool was, investeer-

den op grotere schaal en bouwden flatgebouwen die ze vervolgens verhuurden. De veranderingen in de bouwmorfologie waren overall effecten van private initiatieven die de suburbs langzamerhand een nieuw aanzien gaven.

Huisvesting en residentiële segregatie

Ruim 90 procent van alle gemeenten in de Verenigde Staten blijven in hun ruimtelijke ordening vasthouden aan functionele zonerings, waarbij residentiële zones niet alleen een exclusieve woonfunctie hebben maar ook bestaan uit homogene woningtypes, hetzij eengezinswoningen, hetzij meergezinswoningen of flatgebouwen. Aangezien verschillende types van huizen ook verschillende soorten gezinnen aantrekken, kan men huizentypologieën gebruiken als een proxy voor residentiële segregatie. Sonia Hirt, 'The rules of residential segregation. us housing taxonomies and their precedents', *Planning Perspectives* 30 (2015) 367-395 somt drie grote verklaringen op voor het invoeren van residentiële zonerings: ten eerste veiligheid en gezondheid, waarbij wonen en werken in industriële steden van elkaar werden gescheiden; ten tweede de vastgoedeconomie die dit idee bij beleidsmakers lanceerde (Weiss) en stipuleerde dat een eengezinswoning het belangrijkste bezit was, dat het beste beschermd werd in residentiële zones (Fischel, *homevoter hypothesis*); en ten derde culturele argumenten die enerzijds een scheiding nodig achtten op grond van ras en klasse en anderzijds de pastorale idee van een eigen woning koesterden. Hirt beschrijft hoe Amerikaanse stadsplanners en theoretici de ideeën van residentiële zonerings overnamen van Duitse en Engelse stadsplanners. Waar die laatste vanuit paternalistische overwegingen een sociale mix bepleitten waarbij de hogere klassen de lagere moreel zouden verheffen, vreesden hun Amerikaanse collega's net dat de arbeidersklassen de hogere klassen zouden corrumperen. Residentiële rassenscheiding werd niet aanvaard door het Hooggerechtshof, maar districtsvorming op basis van huizentypologie (eengezinswoningen versus meergezinswoningen) en landgebruik (toegelaten bebouwde oppervlakte) leidde indirect tot dezelfde effecten. Hirt gebruikt de culturele verklaring om de verschillen tussen de Verenigde Staten en Europa uit te leggen, te weten de veel lagere bebouwingsdichtheid in de vs, die voldoende ruimte liet om de eengezinswoning als ideale woonvorm te promoten in nieuw aangelegde suburbs (behalve dan in New York); en de grotere zichtbaarheid van 'de ander' in de vs door de massale immigratie van andere etnische en talengroepen aan het begin van de twintigste eeuw. Dit impliceert niet dat Europa minder 'racistisch' zou geweest zijn, want in haar koloniale gebieden pasten Europeanen de raciale segregatie veel strikter toe dan de Amerikanen.

Paige Glotzer, 'Exclusion in Arcadia. How suburban developers circulated ideas about discrimination 1890-1950', *Journal of Urban History* 41 (2015) 479-494 sluit aan bij de tweede verklaring van Hirt over residentiële segregatie: het lobbywerk van de vastgoedsector die raciale exclusie gebruikte om de waarde van vastgoed in nieuw aangelegde voorsteden zo hoog mogelijk te houden. Waar de sector vanaf 1890 in informele correspondentie argumenteerde dat 'ongewenste elementen' het beste uit nieuw geplande wijken konden worden geweerd, werd dit later ook formeel bepleit door de NAREB (National Association of Real Estate Boards). De professionalisering van de sector leverde haar legitimiteit en cultureel kapitaal op, waardoor individuele vooroordelen over exclusie in lokale voorsteden uiteindelijk doorsijpelden naar het

federale niveau en daar een structurele voorwaarde in stadsplanning werden, zoals Glotzer aantoonde met een casestudy over Baltimore en de NAREB.

Kurt Schlichting, Peter Tuckel en Richard Maisel, 'Great migration of African Americans to Hartford, Connecticut, 1910-1930. A GIS analysis at the neighbourhood and street level', *Social Science History* 39 (2015) 287-310 richten zich eveneens op rassendiscriminatie op vlak van huisvesting. Door volkstellingen en verkiezingsgegevens te combineren met een GIS-visualisatie op buurt-, straat- en zelfs gebouwniveau stellen de auteurs vast dat ruimtelijke segregatie niet noodzakelijk van toepassing is op complete etnische groepen. In Hartford, de hoofdstad van Connecticut, was er binnen de Afro-Amerikaanse gemeenschap een duidelijk onderscheid op basis van herkomst, sociaal-professionele status, stemgedrag (wel of niet stemmen) en huiseigendom, waarbij lokaal geboren Afro-Amerikanen, die vaker als ambachtsman, huisbediende of verkoper werkten, dichter bij de blanke patronen aanleunden dan de migranten uit het Zuiden die grotendeels als arbeiders werkten. Hun gepercipieerde 'slechtere' gedrag, dat door de media beklemtoond werd, en vooral hun lagere inkomens zorgden ervoor dat zij alleen in wijken terecht kwamen met kwalitatief slechte woningen. Dat gebeurde evenzeer voor die andere grote groep nieuwkomers, Oost-Europese Joden, maar die konden zich via kleine bedrijfjes of winkels sneller opwerken en in andere buurten een woning betrekken of kopen zonder daar met rassendiscriminatie geconfronteerd te worden. Door discriminatie op de vastgoedmarkt lukte dit de Afro-Amerikaanse zuiderlingen niet waardoor hun wijken regelrechte zwarte getto's werden, die tot vandaag Hartford karakteriseren.

Isabelle Clough Marinaro, 'The rise of Italy's neo-ghettos', *Journal of Urban History* 41 (2015) 368-387 daarentegen wenst de term gettovorming niet toe te passen op wijken die gekenmerkt worden door segregatie, armoede en werkloosheid. Zij grijpt terug naar het theoretisch werk van Loïc Wacquant die getto's definieert als exclusieve en gesegregerde ruimten waarin een gestigmatiseerde groep (zoals de Joden vanaf de Renaissance) verplicht samenwonen en er maatschappelijke organisaties, solidariteitsnetwerken en activisme binnen de eigen groep ontwikkelen. Clough Marinaro onderzoekt in hoeverre de talrijke hedendaagse Romakampen in Rome als getto's beschouwd kunnen worden. Het zijn weliswaar plaatsen van exclusie van een gestigmatiseerde bevolkingsgroep, die ook intern heel gediversifieerd is, maar de Romakampen verschillen van het Joodse Getto doordat alle mogelijkheden om solidariteitsnetwerken te vormen strategisch ondermijnd worden door de overheid. Ondanks hun segregatie maken die kampen een functioneel en dynamisch deel uit van stedelijke sociale relaties die concrete politieke en economische doelstellingen dienen. Ontruiming van Romakampen worden daarenboven systematisch gemediatiseerd om aan te tonen dat de politici (van zowel links als rechts) het onveiligheidsgevoel aanpakken. De oprichting van Roma-containerdorpen in onaantrekkelijke stadsdelen komt dan weer de gentrificatie en prijsstijgingen van vastgoed in andere stadsdelen ten goede.

Isabelle Backouche en Sarah Gensburger, 'Très chers voisins. Antisémisme et politique du logement, Paris 1942-1944', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 62 (2015) 172-200 benaderen raciale exclusie in de stedelijke ruimte eveneens vanuit deze hoek. Zij tonen aan hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog diverse actoren op de Parijse huurmarkt – bewust of onbewust – het antisemitisme van de Duitse bezetter toepasten

in de praktijk en hoe dit er op langere termijn toe leidde dat de voorheen duidelijke Joodse aanwezigheid in het stadscentrum verloren ging. Toen in bezet Parijs duizenden appartementen van gevluchte en gedeporteerde Joodse families en van politieke gevangenen leeg kwamen te staan, vormde dit een aanzienlijk inkomensverlies voor private eigenaars en vastgoedcompagnieën, die ervoor pleitten om deze flats opnieuw te mogen verhuren. Er was immers een grote vraag naar huisvesting vanwege gezinnen die hun woning tijdens bombardementen verloren hadden. Het Parijse stadsbestuur vond het niet opportuun om de woningen van politiek gevangenen vrij te geven omdat die immers binnen afzienbare tijd zouden terugkeren. Het liet wel lijsten opstellen van leegstaande ‘Israëlitische’ woningen, waarbij een beroep werd gedaan op huiseigenaars en buurtbewoners die van leegstand op de hoogte waren en op telefoon- en waterdistributiemaatschappijen die deze leegstand uit hun gegevensbestanden konden afleiden. De auteurs geven toe dat economische motieven hierbij wellicht een grotere rol hebben gespeeld dan ideologische, maar merken toch op dat de betrokken actoren er al in 1942 vanuit gingen dat de families niet zouden terugkeren (en dus goed op de hoogte waren van wat zich in Duitsland afspeelde). Op die manier hebben ze het antisemitisme van de bezetter mee in praktijk gebracht.

Ook in Boedapest werden – dan weliswaar tijdens de Eerste Wereldoorlog – leegstaande appartementen van soldaten toegekend aan gezinnen op zoek naar huisvesting, zoals blijkt uit Eva Tessza Udvarhelyi, “You people would keep on dwelling”. Twentieth-century state responses to homelessness in Hungary from above and below’, *Journal of Urban History* 41 (2015) 693-710. Sedert de late negentiende eeuw kende Boedapest een enorme toestroom van rurale arbeiders. 60 procent van de bevolking leefde in overbevolkte huizen of kelders, maar daarnaast waren er op zijn minst nog 5000 daklozen. Doorheen de hele twintigste eeuw waren er cycli waarin de stedelijke en nationale overheden zich in wisselende mate bezig hielden met sociale ongelijkheid, armoede en herverdeling, wat leidde tot opeenvolgende fasen van investering en desinvestering in betaalbare huisvesting. Tijdens de vier decennia van staatssocialisme werd de huisvestingscrisis het beste aangepakt, maar werd sociale ongelijkheid bestendig en armoede gecriminaliseerd. Uit Udvarhelyi’s onderzoek blijkt dat grassroots activisme vrijwel geen sporen naliet in officiële bronnen met betrekking tot sociale huisvesting, maar dat het toch wel een sleutelrol heeft gespeeld in het afdwingen van beleidsantwoorden op de huisvestingscrisis. Huisvesting voor daklozen daarentegen heeft nooit hoog op de politieke agenda gestaan en leidde vaak tot niet meer dan tijdelijke en tweedehandsoplossingen. Daklozen kwamen terecht in systemen van stigmatiserende zorg wat de sociale exclusie uiteindelijk alleen versterkte.

Een andere zwakke groep op vlak van huisvesting zijn bejaarden. Mathilde Rossigneux-Méheust, ‘L’invention d’un territoire de la vieillesse à Paris au XIXe siècle. Construction et expérimentation d’une politique spatiale différenciée de l’assistance parisienne’, *Histoire Urbaine* 42 (2015) 143-161 beschrijft hoe in de loop van de negentiende eeuw alle nieuwe instellingen voor ouderenzorg zijn opgericht in de periferie van Parijs en hoe de vier bestaande instellingen in de jaren 1860 eveneens naar de rand zijn overgebracht. Zij onderzoekt de impact hiervan op de ‘geleefde ruimte’. Waar tijdens het ancien régime ouderenzorg neerkwam op een vorm van autoritaire bijstand, bleven die ouderen wel verankerd in hun sociale en economische netwerken, waardoor ze

konden bijklussen om hun vrijetijdsbestedingen te financieren. De nieuwe instellingen in de stadsrand werden opgericht om ouderen meer ruimte en frisse lucht te bieden, en vooral de rust die zij op hun oude dag verdienden, een argument dat pas in de negentiende eeuw in het discours rond ouderenzorg opdook. Toch werden de economische motieven niet verdoezeld: nieuwbouw buiten de stad kostte minder dan het verkavelen van de oude instellingsterreinen in het stadscentrum opleverde. De verhuis impliceerde echter dat ouderen ontworteld werden en hun bronnen van inkomsten en vertier kwijt speelden. Via petitie aan hun politieke verkozenen konden ze afdwingen dat de nieuwe instellingen evolueerden naar plaatsen van sociabiliteit, met culturele voorzieningen zoals bibliotheken en kantines, net zoals overigens gebeurde in de gevangnissen.

Toch werden groene ruimte en rust steeds meer op waarde geschat naarmate de industrialisatie vorderde. Annalise J.K. De Vries, 'Utopia in the suburbs. Cosmopolitan society, class privilege, and the making of Ma'adi garden city in twentieth-century Cairo', *Journal of Social History* 49 (2015) 351-373 vertelt hoe in vroeg-twintigste-eeuws Caïro de tuinstad Ma'adi werd opgetrokken volgens de oorspronkelijke principes van de *garden city* die Ebenezer Howard toepaste in Londen. Ma'adi trok een internationale gemeenschap aan van ingenieurs, artsen, bankiers en archeologen die er van het groen en de kosmopolitische sfeer genoten, maar bovenal van de fiscale privileges voor henzelf en hun bedrijven. De *effendyia*, intelligentsia uit de lokale hogere middenklassen, koesterden hier het nucleaire gezin en feministische moderniteit. Ondanks het feit dat zij zelf in een internationale omgeving leefden, verwachtten zij dat de Egyptische maatschappij op een natuurlijke wijze naar de onafhankelijkheid zou evolueren. Toen het uiteindelijk zover was, bedreigden Nassers socialistische hervormingen, met een streven naar economische gelijkheid, nationalisering van bedrijven en industrie en zijn ideaal van een pan-Arabische etniciteit het voortbestaan van de multinationale netwerken waarop Ma'adi was gefundeerd. Toen vele buitenlanders het land verlieten, geraakten meerdere leegstaande villa's in verval of werden ze gesloopt voor de bouw van appartementsgebouwen. Actiegroepen zijn er wel in geslaagd een deel van Ma'adi te bewaren vanuit het milieu-activisme. De verwachtingen van sommigen om het kosmopolitische milieu van weleer opnieuw te introduceren worden niet ingelost, omdat dit kosmopolitisme niet alleen een cultureel gegeven was, maar stevig gefundeerd was op economische en fiscale belangen

Naoorlogse stedenbouw en planning

De relatie tussen geschiedenis, stadsgeschiedenis en architectuur- en stedenbouwgeschiedenis is problematisch, ook al zoeken de disciplines elkaar steeds meer op. Zo wordt volgens Moritz Föllmer en Mark B. Smith de naoorlogse geschiedschrijving van Europa nog steeds gedomineerd door politieke, intellectuele en sociale geschiedenis.¹⁵ Met hun themanummer voor *Contemporary European History* 24 (2015) over stedelijke samenlevingen in Europa na 1945 ambiëren zij stadsgeschiedenis meer relevan-

15 Vanwege het grote aantal artikelen over het naoorlogs Europa, konden de volgende twee artikelen over het modernisme niet besproken worden: Roger M. Picton, 'Rubble and ruin. Walter Benjamin, post-war urban renewal and the residue of everyday life on LeBreton Flats, Ottawa, Canada (1944-1970)', *Urban History* 42 (2015) 130-156 en Pablo Rabasco, 'Laayoune, Sidi Ifni and Dakhla. Ramón Estalella's modernist projects in Spanish West Africa, 1961-1969', *Planning Perspectives* 30 (2015) 311-337.

tie te geven voor de contemporaine geschiedschrijving over het naoorlogse Europa. De wederopbouw van de verwoeste steden na de oorlog, gevolgd door decennia van toenemende welvaart, leidde tot een complete transformatie van het stadslandschap. Overheden, planners en ontwikkelaars bouwden voor de groeiende behoefte aan huiselijkheid, consumptie en automobilititeit en bepaalden zo op microniveau het leven van miljoenen Europeanen. De ingrijpende veranderingen van de Europese stedelijke samenlevingen kunnen niet los gezien worden van hun ruimtelijke setting, aldus Föllmer en Smith in hun inleiding 'Urban societies in Europe since 1945. Toward a historical interpretation', 475-491, waarin ze zich deels schatplichtig verklaren aan Leif Jerram, *Streetlife. The untold history of Europe's twentieth century* (Oxford 2011).

Ook Simon Gunn wijst in het slotartikel 'European urbanities since 1945. A commentary', 617-622 op het belang van Jerrams oproep aan historici: 'it is time to put the *where* into the *what* and *why* of history'.¹⁶ Het incorporeren van de ruimtelijke dimensie in historisch onderzoek levert volgens Gunn een aantal belangrijke inzichten op. Zo hebben radicale stadsreconstructies niet alleen plaats gevonden in verwoeste steden, maar ook in steden zonder oorlogsschade, gevoed door het modernistisch ideaal van de functionele stad. Al voor de oorlog bestond er een zekere mate van internationale consensus over de noodzaak van stedelijke hervormingen. Het modernistisch project werd ondersteund door alle mogelijke politieke ideologieën – van communisme tot fascisme, van socialisme tot kapitalisme – wat de enorme schaal verklaart waarop na de oorlog, in naam van de modernisering, stadsreconstructies plaatsvonden. In de geschiedschrijving over de Europese stad markeert 1945 volgens Gunn dan ook geen breuk. Die ligt eerder in de jaren zeventig, toen de herwaardering van de historische stad en de postmoderne afkeer van meta-narratieven het modernistisch project een halt toeriepen. De scherpzinnige bewoordingen waarin Gunn zijn conclusies verwoordt, doen bijna vergeten dat deze toch nauwelijks nieuw zijn te noemen. Ze behoren tot de architectuurhistorische handboekenkennis, maar zijn ook uitvoerig bestudeerd door Peter Hall in *Cities of tomorrow* (1988), waar in dit themanummer nergens naar verwezen wordt.¹⁷ Het geeft architectuurhistorici op hun beurt stof tot nadenken dat hun discours zo slecht aansluiting vindt bij historici en stadshistorici, terwijl Leif Jerrams oproep tot inclusie van het 'where' zoveel weerklank vindt.

Niettegenstaande de grote lijnen en gemeenschappelijkheden van het 'modernistisch project' wordt zijn politieke, ruimtelijke, sociale en economische specificiteit in het themanummer voor het voetlicht gebracht in een reeks sterke artikelen. Natasha Vall verhaalt in 'Two Swedish modernisms on English housing estates. Cultural transfer and visions of urban living, 1945-1969', 517-536 over de moeizame implementatie van Zweedse huisvestingsideeën en huisbouwsystemen in Engeland. In 'Divided we stand. Cities, social unity and post-war reconstruction in Soviet Russia, 1945-1953', 493-515 benadrukt Robert Dale de grote verschillen tussen steden in de naoorlogse Sovjet-Unie. De reconstructie-narratief over de hoofdsteden Moskou en Sint Petersburg geldt niet vanzelfsprekend voor Stalingrad – de iconische, verwoeste stad in de frontlinie – of

16 Leif Jerram, *Streetlife. The untold history of Europe's twentieth century* (Oxford 2011) 4.

17 Zie ook bijvoorbeeld: Charles Jencks, *Modern movements in architecture* (Harmondsworth 1973); Hilde Heynen, *Architecture and modernity. A critique* (Cambridge Mass. 2000); Alan Colquhoun, *Modern Architecture* (Oxford 2002); Jean Louis Cohen, *The future of architecture since 1889* (Londen en New York 2012).

voor regionale industriesteden als Kuibyshev, Cheliabinsk en Magnitogorsk, die in de oorlog als evacuatiesteden waren aangewezen. Mark B. Smith reconstrueert in ‘Faded red paradise. Welfare and the Soviet city after 1953’, 597-615 de kwintessens van de Russische welvaartsstad aan de hand van de ruimtelijke en sociale organisatie van vier typologieën: het fabrieksdorp, de wijk (de Sovjet-variant van de wijkgedachte), de stadsrand en het uitkeringskantoor (het loket voor pensioenuitkeringen en allerlei andere toelagen). Christian Reinecke, ‘Localising the social. The rediscovery of urban poverty in Western European “affluent societies”’, 555-576 en Moritz Föllmer, ‘Cities of choice. Elective affinities and the transformation of Western European urbanity from the mid-1950-ies to the early 1980ies’, 577-596 behandelen ieder een vraagstuk – respectievelijk de niet uit te bannen armoede en de vorming van homogene buurten – dat het welslagen van de West-Europese welvaartsstad voortdurend ter discussie stelde. Het modernistisch project wilde maar niet uitmonden in utopia.

Het modernistisch project werd ook aan gene zijde van de muur kritisch tegen het licht gehouden, zo beschrijft Emily Pugh in ‘From “national style” to “rationalized construction”. Mass-produced housing, style, and architectural discourse in the East German Journal *Deutsche Architektur*, 1956-1964’, *Journal of the Society of Architectural Historians* 74 (2015) 87-108. In het vakblad van de Oostduitse Bouwacademie, dat de censuur redelijk wist te omzeilen, werd de massaproductie van woningen in Plattenbau bekritiseerd vanwege de nadruk op kwantiteit. De relatie tussen standaardisatie en architectuur, waaraan in de decennia voor de oorlog zoveel waarde werd gehecht door moderne architecten van de Werkbund en het Bauhaus was verbroken.

Kenny Cupers’ transnationale studie ‘The cultural center. Architecture as cultural policy in postwar Europe’, *Journal of the Society of Architectural Historians* 74 (2015) 464-484 geeft inzicht in de overeenkomstige ambities in Oost- en West-Europa ten aanzien van de democratisering van cultuur. De Stadthalle in Chemnitz (1974), het Maison pour Tous in Saint Quentin-en-Yveline (1975) en de Meerpaal in Dronten (1965) zijn maar een paar voorbeelden van laagdrempelige, multifunctionele cultuurgebouwen, die ruimte boden aan alle vormen van cultuur en cultuurparticipatie: van theatervoorstelling tot popconcert, van tentoonstelling tot dansles. Met hun cultuurpolitiek verwachtten de naoorlogse staatsbureaucratieën verantwoordelijke en betrokken burgers te creëren.

De inmenging van de staat met lokale voorzieningen en lokale politiek wordt ook beschreven door Otto Saumarez Smith in ‘Central government and town-centre redevelopment in Britain, 1959-1966’, *The Historical Journal* 58 (2015) 217-244. Gebruikmakend van rapporten en pamfletten uit de jaren 1959-1964 en de archieven van de Joint Urban Planning Group, een commissie die was opgezet binnen het Ministry of Housing and Local Government, laat Saumarez Smith zien hoe invloedrijk modernistische ideeën waren, niet alleen op de Labour partij maar ook op de Conservatieven in deze periode – wat door de latere conservatieven onder Thatcher op de achtergrond is geraakt.

Een van de meest bekende en omstreden stedelijke projecten die het einde van het modernistisch project markeerde, was de herontwikkeling van de Londense Docklands vanaf 1971. Met het verstrijken van het dertig jaar-embargo zijn in de National Archives en bij de London Docklands Development Corporation talloze bronnen be-

schikbaar gekomen, die volgens Sue Brownhill en Glen O'Hara de bestaande interpretatie van de Docklands als '3-D Thatcherism' nuanceren. In hun artikel 'From planning to opportunism? Re-examining the creation of the London Docklands Development Corporation', *Planning Perspectives* 30 (2015) 537-570 laten de auteurs zien hoe het herontwikkelingsproces van meet af aan gekenmerkt werd door verschillende benaderingen, waartussen voortdurend spanning bestond. Het Docklands-project bevat elementen van centrale overheidsplanning, neoliberale belastingverlaging en krachtig stedelijk activisme. Na het modernistisch project met zijn metanarratief over modernisering, begon volgens de auteurs het tijdperk van de assemblage. De Docklands – als fysieke plek én als stadsvernieuwingsvraagstuk – werden telkens opnieuw uitgevonden en vormgegeven door steeds wisselende constellaties van beleidsmakers, politici, bewoners en ondernemers. Een proces dat doorloopt tot op de dag van vandaag.

De representatie van de stad

Hoe wij steden zien en beleven, wordt niet alleen bepaald door onze fysieke waarneming en ervaring van de stad, maar ook door onze beeldvorming ervan. Tegenwoordig circuleren steden in het wereldwijde netwerk van instagram, facebook, pinterest, blogs, videoclips, nieuwssites, televisieseries, films en gedrukte media – al dan niet geholpen door stedelijke marketingafdelingen die hun steden *branden*. De snelle circulatie van beelden heeft een langere geschiedenis dan je zou denken. Al in 1905 was het mogelijk om beeldmateriaal per telegraaf te verzenden en kon een afbeelding die gemaakt was in Parijs de volgende dag verschijnen in een krant in New York, zo schrijven Anne Hultsch en Catalina Mejía Moreno in hun inleiding op de door hun samengestelde serie artikelen 'Building word image. Printing architecture 1800-1950' in *Architectural Histories* (2016) artikel 13, 1-6.¹⁸ In navolging van W.J.T. Mitchell beschouwen Hultsch en Moreno woord en beeld als de essentiële, organiserende factoren van representatie. Elke verbale en grafische verbeelding impliceert vervorming en interpretatie – ook al werd in de negentiende eeuw korte tijd gedacht dat de fotografie in staat was de werkelijkheid objectief weer te geven. De representatie van de stad geeft ons dus niet alleen informatie over de stad, maar ook, en vooral, een lens waardoor er naar de stad gekeken wordt.

In hun themanummer over representatie zijn Hultsch en Moreno vooral geïnteresseerd in de specifieke relatie tussen de grafische en verbale verbeelding van gebouwen en steden. Zo demonstreert Patrick Leitner in zijn bijdrage 'Inventing perspectives. New York's skyscrapers in the French illustrated press (1898-19)', artikel 6, 1-21 hoe in de Franse kranten de representatie van wolkenkrabbers veranderde. Eind negentiende eeuw werd de noviteit van het bouwtype in tijdschriften als *L'Illustration* uitgelegd aan de hand van feitelijke informatie over het aantal verdiepingen en de bouwtijd en geïllustreerd met plattegronden, opstanden en een perspectivisch aanzicht. Twee decennia later is de schriftelijke informatie teruggebracht tot bijschriften bij paginavullende foto's die de wolkenkrabbers vanuit een spectaculair verticaal perspectief (van onder- en bovenaf) laten zien. De wolkenkrabber wordt niet meer interessant

¹⁸ Omdat *Architectural Histories* een online, open access tijdschrift is, verschijnen de artikelen niet allemaal gelijktijdig in één nummer, maar verspreid over 2015 en 2016. De eerste artikelen van deze Special Collections verschenen in 2015, vandaar dat in deze review de hele Special Collections besproken wordt.

gevonden als individueel gebouw, maar als component van een spectaculair modern stadslandschap, dat op zijn beurt weer het decor vormt van belangrijke gebeurtenissen als verkiezingen of demonstraties. Een ander relevant artikel in het themanummer is Victor Platte Tschudi's 'Goethe in the hall and his journeys in printed Rome', artikel 21, 1-17. Hierin analyseert Tschudi de wisselwerking tussen de vele prenten van Rome die Goethe kende en Goethes beschrijvingen van de stad in het driedelige *Italienische Reise* (1816-1817, 1829) dat dertig, zelfs veertig jaar na de daadwerkelijke reis verscheen. Toen hij op reis was, probeerde Goethe bewust zijn door prenten gevormde voorkennis achter zich te laten om zo goed mogelijk zelf waar te nemen, om vervolgens te hopen dat deze waarnemingen zich in zijn geheugen zouden 'griffen'. Tschudi's analyse van Goethes veelvuldig gebruikte prent-metaforen is aanstekelijk, evenals zijn uitleg hoe prenten Goethes herinneringen letterlijk vormgaven toen hij decennia later het reisverslag schreef. Goethes gedetailleerde beschrijving van het uitzicht dat hij genoot vanaf het Capitool bijvoorbeeld, blijkt volledig samen te vallen met een prent uit 1824 van het panorama.

Ook het *Journal of Urban History* 41 (2015) wijdde een bescheiden 'special section' aan de representatie van de stad. In zijn inleiding 'City stories. Place-making narratives in the rise and fall of urban America', 1076-1079 adresseert Robin F. Bachin de complexe interactie tussen verschillende narratieven – van stedelijke functionarissen, journalisten, romanciers, fotografen en reisgidsauteurs – die de beeldvorming van een stad bepalen. Zo beweert Richard Gassan in 'Fear, commercialism, reform, and antebellum tourism to New York City', 1077-1090 dat Charles Dickens' beschrijving van de stad in 1842 de nationale beeldvorming van New York radicaal veranderde en tot op de dag van vandaag beïnvloedt. Dickens' vergelijking van de sloppenwijk Five Points met achterbuurten in Londen en Parijs plaatste New York plotseling in het gezelschap van andere wereldsteden. Met zijn contrastrijke mix van gevaar, erotiek, luxe en consumptie was New York niet langer het buitenbeentje onder de steden, maar de exotische 'ander' in de Verenigde Staten. Gassans analyse van Dickens' invloed is nogal kort door de bocht, maar de beschrijving van het effect van onder andere Dickens' tekst op Five Points is wel interessant: een golf van liefdadigheid én toerisme ('travelling to good purpose') kwam op gang. De ligging van Five Points, vlakbij City Hall en de belangrijkste commerciële straten, met name Broadway, maakte het toeristisch uitstapje naar de achterbuurt niet alleen makkelijk, maar ook opwindend, vanwege het grote contrast met de wereld van luxe en vermaak die om de hoek te vinden was.

Mark Southers artikel over Cleveland, "The best things in life are here" in "The Mistake on the Lake". Narratives of decline and renewal in Cleveland', 1091-1117 eindigt met de eenentwintigste-eeuwse variant van het sloppenbezoek: 'ruin tourism', dat wordt opgewekt door foto's van verkrotte gebouwen en ingestorte infrastructuur van voorheen florerende industriesteden als Cleveland en Detroit. Geen van de door Souther bestudeerde naoorlogse overheids campagnes heeft het beeld van Cleveland positief weten te beïnvloeden, wat geen wonder is gezien de neerwaartse spiraal waarin de stad zich fysiek, economisch en sociaal bevindt. Southers' hoop op revitalisering van de ruïnes lijkt vooralsnog gebaseerd op *wishful thinking*.

"Through French eyes. Victorian cities in the eighteen-forties viewed by Léon Faucher", *Historical Research* 88 (2015) 291-313 schetst een fascinerend, paradoxaal

beeld van de Engelse metropool in de jaren veertig van de negentiende eeuw. Volgens Anglofiel en publicist Léon Faucher was de West End een van 's werelds mooiste en gezondste stadsdelen, met zijn aaneenschakeling van weelderig groen en ruisende fonteinen. Maar het treinviaduct in Whitechapel bood uitzicht op de duistere hel van de sloppen. Philip Morey beschrijft in zijn artikel Fauchers onderzoek naar het Britse model van industriële ontwikkeling, dat uniek was in de wereld en het land volgens Faucher in welvaart, publieke en economische voorzieningen (wegen, parken, havens) een voorsprong gaf van vijftig jaar. Morey vindt Faucher om twee redenen interessant. Ten eerste was Faucher, in tegenstelling tot tijdgenoot Friedrich Engels, een uitgesproken liberaal en voorstander van de vrijhandelspolitiek. Toch vond ook Faucher dat de sociale misstanden en uitbuiting zo'n omvang aannamen, dat politiek ingrijpen noodzakelijk was. Daarnaast was Faucher in zijn eigen tijd zeer bekend. Terwijl Engels' *The condition of the working class in England* pas in 1892 in Engeland werd uitgegeven, brachten Fauchers publicaties (met name *Manchester in 1844*) direct een brede discussie op gang in Engeland.¹⁹

Lokale en regionale kranten speelden in de representatie en ervaring van steden in laat-negentiende-eeuws Groot-Brittannië een toenemende rol. De toename in geleterdheid, groei van de lokale democratie, verlaging van de krantenprijs, en de verbetering van druktechnieken en transport stimuleerde de output van kranten. In 'Civic identity, municipal governance and provincial newspapers. The Lincoln of Bernard Gilbert, poet, critic and "booster", 1914', *Urban History* 42 (2015) 113-129 laat Andrew Jackson zien hoe provinciale kranten mede vorm gaven aan lokale *civic identities* in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Jackson onderzoekt de 'boosterist language' die deze kranten gebruikten, een stijl die nadrukkelijk en enthousiast, en met overtrokken claims, de eigen stad promoveerde. Hij richt zich op één *booster*, Bernard Samuel Gilbert en de serie artikelen die deze over de stad Lincoln schreef in de *Lincolnshire Echo* in 1914. De artikelen richtten zich vaak op economisch succes en de (potentie voor) stedelijke groei. Andere favoriete onderwerpen waren grootschalige architectonische projecten, infrastructurele ontwikkelingen en opvallende culturele en artistieke gebeurtenissen of instituten. Een ander kenmerk van dit discours was een fascinatie voor het eigen lokale verleden. Op basis van de artikelen van Gilbert reconstrueert Jackson de 'urban biography' van Lincoln. Tegelijkertijd laat hij zien dat Gilbert lof voor Lincoln mengde met een kritische, en in verloop van tijd zelfs negatieve, houding ten opzichte van de stad.

19 Over een vergelijkbare vorm van sociaal bewogen representatie van volksbuurten in een hele andere eeuw en politieke context, zie: Andrea Löw, 'Documenting as a "passion and obsession"'. Photographs from the Lodz (Litzmannstadt) Ghetto', *Central European History* 48 (2015) 387-404.